

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

(MANUKILANUOSKEN)

1. Lääni	UASAN	3. Alue	MANUKILANUOSKEN HARUOHITTI
2. Kunta	KAUSTIPEN	5. Omistaja(t)	
4. Kylä/Kaupunginosa	SALONKYLÄ		

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

KUNTA

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 1393 05

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Perhousjokilaakson historia
Vaasan läänin seutulehti
(1978). Maailmanlaulu. Kortteina.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Evelin Hävö
6.94

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Sauleid Raema (s. 1898)

MANKILANKOSKEN (MANKKILANKOSKEN) HARKKOHYTTI

Vaasan lääni

Kaustinen

Maamme toiseksi nuorin harkkohytti, pieni ja lyhytikäinen Mankilankoski on sijainnut Kaustisilla Perhonjoen rannalla lähellä Jyväskylä - Kokkola -maantietä. Joki on ruukinpaikan kohdalla kaksihaarainen, jokiuomien väliin jää suurehko Mankkilansaari.

Mankilankosken harkkohytin historiasta ja toiminnasta tiedetään hyvin vähän. Ruukki perustettiin todennäköisesti 1868, mutta käsinkirjoitetun luettelon "Stämpel-Bok för Metallwerken uti Stor Furstendömet Finland" (A.F. Thoreld, 1847-) se lienee saanut toimintaprivilegion vasta 1870-71. Ruukin omistajia ja osakkaita olivat kaustislaiset talolliset Jonas, Juho ja Kustaa Rauma sekä kunnankirjuri J. Kettu. Perimätiedon mukaan hark-

kohytin rakentamisesta vastasi muualta Suomesta siirtynyt "Iso-Sepäksi"-kutsuttu mies.

Mankilankosken harkkouuni oli yksipiippuinen, kokonaan harmaakivestä tehty ja korkeudeltaan noin 2,4 m. Hytin kranssille johtivat yksinkertaiset puuportaat. Puhallusta varten oli vesirattaan käyttämä kolmipalkeinen puhalluslaite. Laitteistoon kuului lisäksi 8 leiviskän painoinen kankivasara ja sulatusahjo.

Mankilankosken harkkouunissa sulatettiin etupäässä lähiseuduilta saatavia suomalmia, mutta myös Evijärven, Kerttuanjärven, Purmojärven, Korttesjärven, Lappajärven ja Halsuoanjärven järvimalmia. Ruukin toimintaa häiritsi kuitenkin koko sen lyhyen eliniän sekä vesivoiman että malmin puute, ja rautaa sulatettiin vain silloin tällöin. Viimeisen kerran Mankilankosken ruukki on todennäköisesti ollut toiminnassa 1879, mutta jo seuraavan vuosikymmenen puoliväliin mennessä se oli hävitetty.

Yksi Mankilankosken harkkohytin osakkaista, Juho Rauma, oli jo 1864 perustanut saman kosken rannalle Perhonjokilaakson ensimmäisen sahan. Se sai 1910-luvulla voimanlähteekseen myös höyrykoneen. Mankilankosken mylly ja saha paloivat 1930. Niiden raunioille rakennetut pieni voimalaitos ja uusi mylly ovat nekin nyt hävinneet.

Mankilankosken ruukki on jäljettömiin hävinnyt. Perimätiedon mukaan hytti on sijainnut vähän saha- ja myllypaikan (viimeisten rakennusten betonikivijalat jäljellä) yläpuolella, samalla puolella koskea. Paikalle on joitain vuosia sitten rakennettu kookas maatarakennus, jonka alle mahdolliset hyttirakenteet ovat jääneet. Paikalta ei inventoinnin yhteydessä löytynyt yhtään slagia, ei myöskään läheisiltä pelloilta. Sahapaikan yläpuolella on käytöstä jäänyt betonipato. Jokiuoman rantoja on sen alapuolella kivetty.

Kaustisten museossa kerrotaan olevan Mankilankoskelta löydetty kookas (noin 20.60 cm) harkko.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Uusimaa	3. Alue
2. Kunta	Tuusula	Marieforsin (Kellokosken) ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Kellokoski	5. Omistaja(t)
		Tuusulan kunta ym

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Rakennuskanta kaavallisesti hyvin suojattu. Teollisuusrakennuksissa useita pieniä teollisuusyrityksiä, käsityöpajoja ym.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 204407

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine I-III

Irma Sahlberg: Uppteckningar om Mariefors bruk.
Käsikirjoitus, 1936.

Lauri Järvi: Kellokoski-Mariefors. Käsikirj. 1939

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 6/1983

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Isännöitsijä Ragnar Saarinen, 04500 Kellokoski

MARIEFORS (KELLOKOSKI)

Toukokuussa 1795 vuorikollegio myönsi Koskenkylän ruukin omistajalle kapteeni Lars Falckille luvan siirtää Koskenkylän ruukilta Kellokoskelle vasaran, 2 ahjoa ja 600 kippuntan taontaoikeuden. Syynä tähän oli hiilen puute Koskenkylässä. Ruukinpaikan omisti Kellokosken (Klockfors) rälssi-tilan haltija sotakomissaari Lars Olof Nysten. Ruukin nimeksi tuli Falckin pyynnöstä Nystenin vaimon Maria Justina Solitanderin mukaan Mariefors.

Jo 1795 Falck myi ruukin privilegion Nystenille, joka myös rakensi ruukin. Paitsi edellämainittuja laitteita Nysten sai luvan laittaa Marieforsiin nippu- ja naulavasaran. Ruukki käytti Moran, Linden ja Vesterbergin vuorikunnista ostettua takkirautaa. Koskessa oli tällöin myös jauhomylly ja kotitarvesaha.

Ruotsin vallan lopulla ruukin sai haltuunsa Nystenin lanko kauppias (myös vuosineuvos) Johan Solitander. Vuonna 1813 tulipalo hävitti sekä kanki- että nippupajan. Molemmat rakennettiin heti uudestaan vuorimekaanikko Olof Smaraeuksen johdolla. ↷

— Kellokosken tuotanto oli 1820-luvun lopulla noin 700 kippuntaa vuosittain, joskin vedenpuute häytti toimintaa. Pääasiassa käytettiin edelleen Moran ja Linden takkirautaa. Mariefors valmisti tällöin mm. auroja, kirveitä, lapioita sekä vanne- ja pulttirautaa.

Hyvän kuvan uudelleenrakennetusta ruukista antaa Carl Forsmanin 1814 laatima kartta ja palovakuutustiedot vuodelta 1818. Tuotantorakennuksista sijaitsivat vasarapaja, hiilihuone ja rauta-aitta Kellokosken rannalla. Länsirannalla olivat saha ja mylly. Lautarakenteinen, lautakattoinen vasarapaja oli noin 27 m pitkä ja 12 m leveä. Pajan sivulla olevassa ratashuoneessa oli neljä halkaisijaltaan lähes 3 m korkeaa ylävesiratasta ja yksi vähän matalampi ratas. Pajan kankirautaosastossa oli kankirautavasara, kaksi paria palkeita ja kaksi ahjoa. Nippu- ja naulapajaosastossa puolestaan oli yksi nippu- ja kaksi naulavasaraa, jotka saivat käyttövoimansa vesirattaalta saman akselitukin välityksellä. Kullakin vasaralla oli oma ahjonsa ja palkeensa. Vasarapajan lähellä oleva hiilihuone oli 29 m pitkä ja 13 m leveä varhospatsarakenteinen rakennus, joka oli valmistunut jo 1797. Hiilihuoneen katto oli taitteinen ja rakennukseen johti kaksi ajosiltaa. Kellokosken länsirannalla olevassa hirsisessä myllyssä oli kaksi kiviparia. Lautarakenteisessa 1804 tehdyssä sahassa oli kaksi raamia.

Marieforsin ruukinkartano sijaitsi vasarapajan koillispuolella. Neljästä aidatun pihan ympärillä oli päärakennuksen lisäksi konttorirakennus, kaksi kulmarakennusta, rauta-aitta, kolme muuta aittaa ja halkoliiteri. Kartanopiha rajautui idässä karjapihaan ja yrättitarhaan. Seppien asuinrakennukset (3 kpl), navetat, saunat ja ulkohuoneet sijaitsivat ruukin patoaltaan itärannalla, nykyisen sairaalan alueella. Niiden tuntumassa oli myös savipaja (Krukbränneriet). Karjapihan lähellä oli renkitupa, karvarin asuinrakennus sekä muonamiesmökkejä. Kellokosken länsirannalla oli Marieforsin ruukinkirkko, joka kartalla on kuvattu harjakattoiseksi. Sen lähellä oli mm. ruukinpuusepän ja kirvesmiehen asuinrakennukset.

Vuorineuvos Solitander teki vararikon vuonna 1835 ja kaksi vuotta myöhemmin ruukki myytiin Orisbergin, Kimon ja Oravaisten ruukkien omistajalle kapteeni Lars Magnus Björkenheimille. Hänen aikanaan käytettiin edelleen etupäässä ruotsalaista takkirautaa mutta myös jonkin verran Högforsin ja Vantaan ruukkien kotimaista rautaa. Hiiltä oli runsaasti mutta vähäinen vesivoima rajoitti tuotantoa (1836-1858 keskimäärin noin 810 kippuntaa kankirautaa vuodessa).

Marieforsin saha ja kankirautapaja paloivat jälleen vuonna 1858. Uusi vasarapaja rakennettiin tiilestä ja entiset saksalaisahjot korvattiin kahdella franche comte -ahjolla. Kuitenkin laitettiin vuonna 1860 kuntoon myös yksi saksalaisahjo. Uusia ahjoja varten tuotiin Ruotsista sulain- ja kankivasarat, vasaratelineet, vesihormit, ahjon seinät ja pohjat ym. Puhallusta hoiti kolmisylinterinen puhalluslaite. 1860-luvun alussa Marieforsin tuotanto oli keskimäärin noin 1230 kippuntaa vuosittain. Työmiehiä oli noin 16. Kellokoski valmisti mm. nauvoja, kirveitä, lapioita, hevosenkenkiä, kuokkia, saranoita, sirppejä, viikaitteita ja vasaroita. Tuotteet myytiin kotimaan lisäksi Riikaan ja Tallinnaan. Vientisatamana oli Porvoo.

Vuonna 1865 ruukki, lukuunottamatta Kellokosken tilaa ja sahaa, myytiin John Wilhelm Wahrenille. Ruukista muodostettiin heti osakeyhtiö (Mariefors Bruks Aktiebolag). Tuotanto kohosi, ollen 1860 ja -70 -lukujen vaihteessa noin 1485 kippuntaa vuosittain. Ruukkiin kuului tällöin edelleen 2 Franche comte -ahjoa, 1 saksalaisahjo, sulainvasara ja kaksi kankivasaraa, 6 nippuahjoa ja 2 nippuvasaraa. 1870-luvun alussa tuotantotapa muuttui huomattavasti. Franchemonté-ahjot muutettiin lanchashireahjoiksi, joita varten oli 3 kankivasaraa ja 1 sulainvasara. Lisäksi vuonna 1872 valmistui kaasuhitsausuuni jossa oli Siemensin regeneraattori ja nk. Lundinin lauhdutuslaite. Tämä Siemens-Lundinin hitsausuuni oli ensimmäinen maassamme. Uudistustöitä johti ruotsalainen insinööri A. Nilsson.

Uusien laitteiden toimintaan oltiin tyytyväisiä, mutta vedenpuute häytti edelleen toimintaa. Vuonna 1877 hankittiin lanchashireahjojen käyttövoimaksi höyrykone. Tuotanto kohosi suuresti, ollen 1870-luvun lopulla noin 3500 kippuntaa vuosittain. Työläisiä oli esim. vuonna 1874 170 henkeä. Manufaktuuripajassa valmistettiin 1870-luvun lopulla etupäässä mustatähteitä ja manufaktuurirautaa. Parhaimmillaan oli toiminnassa 8 ahjoa.

Mariefors Bruks Aktiebolag teki vararikon syyskuussa 1880. Seuraavan vuoden alussa toimitetussa pakkohuutokaupassa ruukin osti Waldemar von Frenckell ja häneltä sen osti seuraavana vuonna Taalintehtaan entinen omistaja Wolter Ramsay. Hänen toimestaan muutettiin Marieforsin lanchashiretaonta (viimeinen Suomessa) uudelleen francecomté-taonnaksi. Tuotanto pieneni myös noin puoleen aikaisemmasta.

Vuonna 1896 siirsivät C.F. Carlander ja insinööri Vilh. Peterzon perustamansa rautatuotteita ja meijeriastioita valmistavan tehtaansa vuokratiloista Björkbodan ruukilta Kellokoskelle. Vanhentunut rautaruukki uusittiin tällöin perusteellisesti. Vuonna 1897 tehtaaseen kuului 5 kaksinkertaista melloitusahjoa uudenaikaisine puhallus- ja jäähdytyslaitoksineen, kaksi vesivoimalla toimivaa harkkivasaraa ja yksi venytysvasara. Raakarauta tuotiin Teijon masuunista. Tehtaan toiminimenä oli Björkbodan tehtaan osakeyhtiö.

Vuonna 1898 tulipalo hävitti koko tehtaan vanhaa kankirautapajaa lukuunottamatta. Se rakennettiin kuitenkin heti uudestaan, nyt kokonaan tiilestä. Palossa säästynyt vanha paja jäi osaksi uutta tehdasrakennusta. Tästä syystä vielä tämän vuosisadan alussa tehtaan koneistoon kuului kolme vesivasaraa ja kolmisylinterinen puhalluskone. Viimeinen vesivasaroista korvattiin nykyaikaisemmilla koneilla 1905. Myös uusia työväenasuntoja rakennettiin vuonna 1897 30 asunnon verran. Työväkeä oli vuonna 1897 120. Kellokosken tuotanto sisälsi 1900-luvun alussa mm. meijeriastioita, kaikkia rakentamisessa tarvittavia rauta- ja messinkituotteita (esim. kaakeliuunien metalliosia, saranoita, ovenripoja), talouesineitä (esim. paistinpannuja, vesisankoja, kahvinpolttimoita), työkaluja (esim. kirveitä, vasaroita, kuokkia, poria), paloruiskuja jne.

Vielä 1930-luvun lopulla tehtaan tuotevalikoima oli jokseenkin edellisenkaltainen. Tällöin rakennettiin myös uusia tehdasrakennuksia (mm. "Lasipalatsi" ja voimalaitos). Ruukin sähkögalvanoointilaitosta pidettiin ennen sotia pohjoismaiden nykyaikaisimpana. Työntekijöitä Kellokosken tehtailla oli 1930-luvun lopulla noin 240. Sotien jälkeen Kellokoskella valmistettiin lisäksi mm. alumiiniveneitä. 1960-luvulla tehdas siirtyi Oy Fiskars Ab:n omistukseen. Päätuotteiksi tulivat sen jälkeen mm. tynnyrit ja jätesäkkilaineet. 1980-luvun alkuun mennessä teollinen toiminta laajemmassa mitassa loppui Kellokoskella. Ruukin vanhoissa rakennuksissa toimii kuitenkin edelleen pienteollisuusyrityksiä.

Tiivistelmä palovakuutuksesta 1818.

Mariefors Järn Bruk. Beskrifning öfver befintliga Verk och Hus. 1818.

N:o 1

Hammar-Huset af korsvirke ovh enkla bräder till väggar. Uppbygdt af nyo år 1813 invid den så kallade Kellokoski ålen. 45 alnar långt, 19 1/2 alnar bredt, 9 1/2 alnar högt till Takbandet. Under tak af 2ne lag bräder.

Vercket drifves med öfverfalls watten och har serskildt hjulhus derinvid äfven af korsvirke med bräderväggar lika långt med hammarhuset och 4 alnar högt samt har ofvan uppå inrättad waturänna, hvilken räknad från dammluckan av 57 alnar lång. Till stångjern hammar inrättningen hörer: ett wattuhjul af 4 3/4 alnar i diameter och 3 alnar bredd samt 15 alnar lång hjulstock omgifven med 60 stycken jernband. 2ne stycken blåshjul hvardera 4 3/4 alnar i diameter och 2 alnar i bredd. 2ne par eller 4 stycken blås bälljar, hvardera af 5 1/4 alnars längd, 2 1/4 alnars bredd och 1 3/4 alnars högd. En stångjernshammare med 2ne härdar med serskilde skorstenspipor af tegel.

För knip- och spik-hammar inrättningarne finnes: Wattuhjulet lika stort med stångjerns hammar hjulet och hjulstocken dertill, som är 16 1/2 alnar läng och 1 1/2 alnar tjock, omslagen med 50 stycken jernband. Ett blås hjul 3 1/2 alnar högt och 1 1/2 aln.breddt. 3ne stycken pustar hvarje af 4 alnars längd. En knip- och 2ne spik-hamrar med hvar sin eldstad, med skorstens pipan af tegel.

N:o 2

Järn-bodan. Huset är af furu timmer, 24 alnar lång, 12 alnar bred, 5 alnar hög, under brädtak. Försedd med golf af bilad stock och dubbel dörr. Uppförd år 1797.

N:o 3

Kohl-huset. Uppbyggt år 1797 af korsvirke med väggar af klufven och uti stolparne infalld tallstock. 48 alnar långt, 21 alnar bredt och 6 alnar högt till takbandet. Under brutet tak af 2ne lag bräder. Försedd med 2ne upkörs Broar. Och anmärkes för öfvigt att nedre sidvägen, i andeende till marckens lutning, hwilar på 4 1/2 alnars hög och 3 alnard bred underbädd eller bålwercke af stock.

N:o 4

Mjöl-qvarn. Af furutimmer, uppförd år 1796. 15 alnar i kvadrat och 9 1/2 alnar hög, under brädtak. Är inrättad å nedre botten med serskiljdt aftimradt rum för 2ne wattuhjul hvardera 7 1/2 alnar höga och 1 1/2 alnar breda, äfvensom med 2 ne kugghjul och 2ne drillar. Öfra botten med 2ne par stenar jemte dertill hörande mjöl-lådor och säderstutar. Wercket går med bröstfalls watten och har 35 alnar lång waturänna.

N:o 5

Sågen. Uppbyggd år 1804 af nyo. 27 alnar lång, 15 alnar bred och 15 alnar hög till takbandet. Af korsvirke, under tak af 2ne lag bräder. Inrättad med 2ne Rahmar af 9 sågblad hwardera och 2ne kält Rahmar med 2ne blad, den ena för stock och den andra för brädkantning. Ett wattuhjul af 3 alnars högd och 4 1/2 alnars bredd. 4ne stycken draghjul och ett stock hjul. 2ne stycken drag stanger, en drag kedja af järn 39 alnar lång och 2ne mindre dito. Watturännan härtill 58 alnar lång.

Liite

Marieforsin ruukki on maisemallisesti yksi maamme yhtenäisimmistä ja kauneimmista rautateollisuusalueista. Ruukin rakennuskanta on pääasiallisesti 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alkupuolelta, mutta alueen laajuus ja rakennusten toiminnallinen ryhmitys on pääpiirteissään samankaltainen kuin jo 1800-luvun alussa. Marieforsin ruukinalue liittyy kiinteästi Kellokosken sairaalan puistomaiseen maisemaan.

M Marieforsin teollisuusrakennukset sijaitsevat padotun Kellokosken molemmilla rannoilla. Jokilaakso on ruukin paikalla syvä ja kapea, joten tehdasrakennukset ovat kauempaa katsottuina lähes näkymättömissä. Kosken poikki johtava pato on korkea ja sen yläpuolella oleva patoallas suurehko. Padon yhteyteen on 1932-33 rakennettu voimalaitos.

Ruukin tehdasrakennuksista pääosa sijaitsee kosken itärannalla. Niiden rungon muodostavat kaksi joensuuntaista, vuosina 1898-99 rakennettua punatiilistä pitkää rakennusta. Niistä lähempänä jokea olevaan sisältyy osia 1850-luvun lopulla rakennetusta tiilisestä vasarapajasta. Rakennuksia on myöhemmin jonkin verran muutettu ja laajennettu, mm. funktionalistinen konttorirakennus itäisen tehdasrakennuksen pohjoispäässä on vuodelta 1936. Kosken länsirannalla oleva tehdasrakennus (entinen valimo, lämpökeskus ym) on rakennettu 1939-50. Sen eteläpuolella on 1961 valmistunut tehdasrakennus. Hieman kauempana rantapenkereen päällä vanhempien tehdasrakennusten kaakkoispuolella on komea funktionalistinen betonirakenteinen kolmikerroksinen meijeriasiiatehdas vuodelta 1938 (ns. "Lasipalatsi"). "Lasipalatsin" ja muiden teollisuusrakennusten välillä on ruukkimaiseman kannalta tärkeä matalahko, pääasiassa tiilinen rakennusrivi (varastoja, tinaamo ym).

1951 Marieforsin muun rakennuskannan keskipisteenä on hirsinen, taitekattoinen ruukinkirkko. Vuonna 1800 rakennettu kirkko on korjattu perusteellisesti vuonna 1930 ja uudelleen 1951. Myös rakennuksen kuisti on taitteinen. Julkisivuille antaa erikoista koristeellisuutta ikkunoiden päällä olevat kruunuaiheet. Kirkon ulkopuolelle on eräänlaiseksi muistomerkiksi siirretty vanha nelitahtinen petroolimoottori "Maja".

Kirkon länsipuolella väljän kentän ympärillä ovat ruukin entiset työväenasunnot. Kaikki säilyneet rakennukset ovat useammalle ruokakunnal-

U
 nalle tarkoitettuja kasarmeja. Niistä vanhin, "keskitalo", on ilmeisesti 1800-luvun alkupuoliskolta. Aukion pohjoissivulla olevat kaksi pitkää yksikerroksista rakennusta, "Kirkkotalo" ja "Kaivotalo", on rakennettu 1800-luvun jälkipuoliskolla. Ruukin uudisrakennusvaiheen yhteydessä 1897 valmistuivat kaksi kookasta kaksikerroksista työväenkasarmia, "Suurtalo" ja "Pientalo". ^{Naava} Björkbodasta muuttaneille työntekijöille tarkoitettut rakennukset, kuten myös uudet tehdasrakennukset, urakoi rakennusmestari Puranen.

+
 Hieman erillään muista työväenkasarmeista sijaitsee 1901 tehdään pelitisepille rakennettu kaksikerroksinen "Rauhavilla". Nuorin työväenkasarmeista on 1908 valmistunut "Uustalo".

Marieforsin ruukki ja Kellokosken tila joutuivat eri omistajille 1865. Tällöin jouduttiin ruukkia varten rakentamaan uusi ruukinkartano ja kontytorirakennus. Ne sijoitettiin teollisuusrakennusten kaakkoispuolelle rantapenkereen päälle. Rakennukset olivat valmiina ainakin jo 1869. Ne olivat pienehköjä ja yksikerroksisia puurakennuksia, joiden ulkoasu oli rikkaasti koristeltu puuleikkauksin. Molemmat talot ("Bruna Villan" ja "Gröna Villan") ovat yhä jäljellä, joskin huomattavasti muutetussa ja karsitussa asussa. Sen sijaan pihan kolmannella sivulla ollut kookas varastorakennus on purettu. Pihapiirin tuntumassa oleva kolmas asuinrakennus, "Lilla Villan", on 1800-luvun lopulta.

Kellokosken nykyisen sairaalan alueella ei enää ole ruukkiin liittyntä rakennuskantaa. Alueen kulttuurihistoriallisesti merkittävin rakennus on Konni Zilliackuksen rakennuttama, arkkitehti Seb. Gripenbergin suunnittelema tiilinen, alunperin kaksikerroksinen kartanon päärakennus. Sairaalan perustamisvaiheessa 1914-15 rakennukseen lisättiin kakaikerroksiset siivet ja keskiosa korotettiin kolmikerroksiseksi 1930-luvun alussa. Entisen kartanon ympärillä olevat sairaalarakennukset ovat pääasiassa ajalta 1915-59. Sairaala-alueen luoteispuolella, patoaltaan rannalla on kookas nykyasunsa 1928 saanut seurantalot ("Juhlatalo"). Sen pohjakerroksen tiiliosat ovat peräisin vuonna 1896 rakennetusta viinanpolttimosta ("Brännäri"). Se oli toiminnassa ainakin 1900-luvun alkuvuosina.

MARIEFORSIN (KELLOKOSKEN) RUUKKI

Uudenmaan lääni

Tuusula

Marieforsin ruukki Tuusulassa on yleisilmeeltään yksi maamme yhtenäisimmistä ja kauneimmista rautateollisuusalueista. Ruukin nykyinen rakennuskanta on pääasiallisesti 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alkupuolelta, mutta alueen laajuus ja rakennusten toiminnallinen ryhmitys on pääpiirteissään samankaltainen kuin jo 1800-luvun alussa. Marieforsin ruukinalue liittyy sekä historiallisesti että maisemallisesti kiinteästi läheiseen Kellokosken sairaalan puistomaiseen kokonaisuuteen. Suurin osa ruukin vanhoista rakennuksista on peruskorjattu, ja vanhojen tuotantorakennusten toiminnallinen elävöittäminen on käynnissä.

Toukokuussa 1795 vuorikollegio myönsi Forsbyn (Koskenkylän) ruukin omistajalle kapteeni Lars Falckille luvan siirtää Forsbyn ruukilta Tuusulan Kellokoskelle vasaran, kaksi ahjoa ja 600:n kippunan taontaoikeuden. Syynä tähän oli hiilen puute Koskenkylässä. Ruukinpaikan omisti Kellokosken (Klockfors) rälssitilan haltija sotakomissaari Lars Olof Nysten. Ruukin nimeksi tuli Falckin pyynnöstä Nysternin vaimon Maria Justina Solitanderin mukaan Mariefors.

Jo samana vuonna Falck myi ruukin privilegion Nysenille, joka myös rakensi ruukin. Paitsi edellä mainittuja laitteita Nysten sai luvan laittaa Marieforsin nippu- ja naulavasaran. Ruukki käytti Noran, Liden ja Vesterbergin vuorikunnista ostettua takkirautaa. Koskessa oli tällöin myös jauhomylly ja kotitarvesaha.

Ruotsin vallan lopulla ruukin sai haltuunsa Nystenin lanko, kauppias ja vuorineuvos Johan Solitander. Vuonna 1813 tulipalo hävitti sekä kanki- että nippupajan. Molemmat rakennettiin heti uudestaan vuorimekaanikko Olof Smaraeuksen johdolla. Kellokosken tuotanto oli 1820-luvun lopulla noin 700 kippunaa vuosittain, joskin vedenpuute häytti toimintaa. Pääasiassa käytettiin edelleen Noran ja Linden takkirautaa. Mariefors valmisti tällöin mm. auroja, kirveitä lapioita sekä vanne- ja pulttirautaa. Mainittakoon, että Marieforsin ruukinhoitaja A.J. Rosvall oli 1820-luvulla keksinyt uuden auratyypin ja muitakin Suomen Talousseuran hyväksi toteamia maanviljelystyökaluja.

Hyvän kuvan uudelleen rakennetusta ruukista antaa Carl Forsmanin 1814 laatima kartta ja palovakuutustiedot vuodelta 1818:

Tuotantorakennuksista sijaitsivat vasarapaja, hiilihuone ja rauta-aitta Kellokosken itärannalla. Länsirannalla olivat saha ja mylly. Lautarakenteinen, lautakattoinen vasarapaja oli noin 27 m pitkä ja 12 m leveä. Pajan sivulla olevassa ratashuoneessa oli neljä halkaisijaltaan lähes 3 m korkeaa ylävesiratasta ja yksi vähän matalampi ratas. Pajan kankirautaosastossa oli kankirautavasara, kaksi paria palkeita ja kaksi ahjoa. Nippu- ja naulapajaosastossa puolestaan oli yksi nippu- ja kaksi naulavasaraa, jotka saivat käyttövoimansa vesirattaalta saman akselitukin välityksellä. Kullakin vasaralla oli oma ahjonsa ja palkeensa. Vasarapajan lähellä oleva hiilihuone oli 29 m pitkä ja 13 m leveä

varhopatsasrakenteinen rakennus, joka oli valmistunut jo 1797. Hiilihuoneen katto oli taitteinen ja rakennukseen johti kaksi ajosiltaa. Kellokosken länsirannalla olevassa hirsisessä myllyssä oli kaksi kiviparia. Lautarakenteisessa 1804 tehdyssä sahassa oli kaksi raamia.

Marieforsin ruukinkartano sijaitsi vasarapajan koillispuolella. Neliömäisen aidatun pihan ympärillä oli päärakennuksen lisäksi konttorirakennus, kaksi kulmarakennusta, rauta-aitta, kolme muuta aittaa ja halkoliiteri. Kartanopiha rajautui idässä karjapihaan ja yrttitarhaan. Seppien asuinrakennukset (3 kpl), navetat, saunat ja ulkokuoneet sijaitsivat ruukin patoaltaan itärannalla, nykyisen sairaalan alueella. Niiden tuntumassa oli myös savipaja (Krukbränneriet). Karjapihan lähellä oli rekitupa, karvarin asuinrakennus sekä muonamiesmökkejä. Kellokosken länsirannalla oli Marieforsin ruukinkirkko, joka kartalla on kuvattu harjakattoiseksi. Sen lähellä oli mm. ruukinpuusepän ja kirvesmiehen asuinrakennukset.

Vuorineuvos Solitander teki vararikon 1835, ja kaksi vuotta myöhemmin ruukki myytiin Orisbergin, Kimon ja Oravaisten ruukkien omistajalle kapteeni Lars Magnus Björkenheimille. Hänen aikanaan käytettiin edelleen etupäässä ruotsalaista takkirautaa mutta myös jonkin verran Högforsin ja Vantaan masuunien sulattamaa kotimaista rautaa. Hiiltä oli saatavissa runsaasti, mutta vähäinen vesivoima rajoitti tuotantoa (1836-58 keskimäärin noin 810 kippuntaa kankirautaa vuodessa). Marieforsin ruukilla oli ilmeisesti hiiliuuni jo 1840, myöhemmin todennäköisesti useampia. Vuosina 1872-82 ruukin yhteydessä toimi myös höyrysaha, jonka jätetuista valmistettiin hiiltä ahjojen tarpeisiin.

Marieforsin saha ja kankirautapaja paloivat jälleen 1858. Uusi vasarapaja rakennettiin tiilestä ja entiset saksalaisahjot korvattiin kahdella francecomté-ahjolla. Kuitenkin laitettiin 1860 kuntoon myös yksi saksalaisahjo. Uusia ahjoja varten tuotiin Ruotsista sulain- ja kankivasarat, vasaratelineet, vesihormit, ahjon seinät ja pohjat ym. Puhallusta hoiti kolmisylinterinen puhalluslaite. 1860-luvun alussa Marieforsin tuotanto oli keskimäärin noin 1 230 kippuntaa vuosittain. Työmiehiä oli noin 16. Kellonkoski valmisti mm. nauvoja, kirveitä, lapioita, hevosenkenkiä, kuokkia, saranoita, sirppejä, viikatteita ja vasaroita. Tuotteet myytiin kotimaan lisäksi Riiaan ja Tallinnaan. Vientisatama oli Porvoo.

Vuonna 1865 ruukki, Kellokosken tilaa ja sahaa lukuun ottamatta, myytiin Forssan suuren puuvillatehtaan perustajan A. W. Wahrenin pojalle John Wilhelm Wahrenille. Ruukista muodostettiin heti osakeyhtiö (Mariefors Bruks Aktiebolag). Tuotanto kohosi, se oli 1860- ja 1870-luvun vaihteessa noin 1 485 kippuntaa vuosittain. Ruukkiin kuului tällöin edelleen kaksi francecomté-ahjoa, yksi saksalaisahjo, sulainvasara ja kaksi kankivasaraa, kuusi nippuahjoa ja kaksi nippuvasaraa. 1870-luvun alussa tuotantotapa muuttui huomattavasti. Francecomté-ahjot muutettiin lancashire-ahjoiksi, joita varten oli kolme kankivasaraa ja sulainvasara. Lisäksi 1872 valmistui kaasuhitsausuuni, jossa oli Siemensin regeneraattori ja nk. Lundinin lauhdutuslaite. Tämä Siemens-Lundinin hitsausuuni oli ensimmäinen maassamme. Uudistustöitä johti ruotsalainen insinööri A. Nilsson.

Uusien laitteiden toimintaan oltiin tyytyväisiä, mutta vedenpuute häiritsi edelleen toimintaa. Kun 1877 hankittiin lancashire-ahjojen käyttövoimaksi höyrykone, kohosi tuotanto suuresti: 1870-luvun lopulla se oli noin 3 500 kippuntaa vuosittain. Työläisten määrä oli 170 henkeä vuonna 1874. Manufaktuuriopajassa valmistettiin

1870-luvun lopulla etupäässä mustatakeita ja manufaktuurirautaa. Parhaimmillaan oli toiminnassa kahdeksan ahjoa.

Mariefors Bruks Aktiebolag teki vararikon syyskuussa 1880. Seuraavan vuoden alussa toimitetussa pakkohuutokaupassa ruukin osti Waldemar von Frenckell, joka myi sen edelleen seuraavana vuonna Taalintehtaan entiselle omistajalle Wolter Ramsaylle. Hän palautti Marieforsin lancashire-taonnan (viimeinen Suomessa) uudelleen francecomté-taonnaksi. Tuotanto pieneni myös noin puoleen aikaisemmasta.

Vuonna 1896 siirsivät toimitusjohtaja C. F. Carlander ja insinööri Vilh. Peterzon perustamansa rautatuotteita ja meijeriastioita valmistavan tehtaansa vuokratiloista Björkbodan ruukilta Kellokoskelle. Vanhentunut rautaruukki uusittiin tällöin perusteellisesti. 1897 tehtaaseen kuului viisi kaksinkertaista melloitusahjoa uudenaikaisine puhallus- ja jäähdytyslaitoksineen, kaksi vesivoimalla toimivaa harkkovasaraa ja yksi venytysvasara. Raakarauta tuotiin Teijon masuunilta. Tehtaan toiminimenä oli Björkbodan tehtaan osakeyhtiö.

Vuonna 1898 tulipalo hävitti koko tehtaan vanhaa kankirautapajaa lukuun ottamatta. Se rakennettiin kuitenkin heti uudestaan, nyt kokonaan tiilestä. Palossa säästynyt vanha paja jäi osaksi uutta tehdasrakennusta. Tästä syystä vielä tämän vuosisadan alussa tehtaan koneistoon kuului kolme vesivasaraa ja kolmisylinterinen puhalluskone. Viimeinen vesivasaroista korvattiin nykyaikaisemmilla koneilla 1905. Myös uusia työväenasuntoja rakennettiin 1897 kolmenkymmenen asunnon verran. Työväkeä oli 1897 yhteensä 120. Kellokosken tuotanto sisälsi 1900-luvun alussa mm. meijeriastioita, kaikkia rakentamisessa tarvittavia rauta- ja messinkituotteita (esim. kaakeliuunien metalliosia, saranoita, ovenripoja), talousesineitä (esim. paistinpannuja, vesisankoja, kahvinpolttimoita), työkaluja (esim. kirveitä, vasaroita, kuokkia, poria, paloruiskuja jne.).

Vielä 1930-luvun lopulla tehtaan tuotevalikoima oli jokseenkin edellisen kaltainen. Tällöin rakennettiin myös uusia tehdasrakennuksia, esim. "Lasipalatsi" ja voimalaitos. Ruukin sähkögalvanointilaitosta pidettiin ennen sotia Pohjoismaiden nykyaikaisimpana. Työntekijöitä Kellokosken tehtailla oli 1930-luvun lopulla noin 240. Sotien jälkeen Kellokoskella valmistettiin lisäksi mm. alumiiniveneitä. 1960-luvulla tehdas siirtyi Oy Fiskars Ab:n omistukseen. Päätuotteiksi tulivat mm. tynnyrit ja jätesäkkitelinet. 1980-luvun alkuun mennessä loppui teollinen toiminta laajemmassa mitassa Kellokoskella. Ruukin vanhoissa rakennuksissa toimii kuitenkin edelleen pienteollisuusyrityksiä.

Mariefors 1995

Marieforsin teollisuusrakennukset ovat kauempaa katsottuina miltei näkymättömissä syvässä ja kapeassa jokilaaksossa. Kosken poikki johtava pato on korkea ja sen yläpuolella oleva patoallas suurehko. Padon yhteyteen on 1932-33 rakennettu voimalaitos.

Ruukin tehdasrakennuksista pääosa sijaitsee kosken itärannalla. Niiden rungon muodostavat kaksi joensuuntaista, vuosina 1898-99 rakennettua punatiilistä pitkää rakennusta. Niistä lähempänä jokea olevaan sisältyy osia 1850-luvun lopulla rakennetusta tiilisestä vasarapajasta. Rakennuksia on myöhemmin jonkin verran muutettu ja laajennettu, mm. funktionalistinen konttorirakennus itäisen

tehdasrakennuksen pohjoispäässä on vuodelta 1936. Kosken länsirannalla oleva tehdasrakennus (entinen valimo, lämpökeskus ym.) on rakennettu 1939-50. Sen eteläpuolella on 1961 valmistunut tehdasrakennus. Hieman kauempana rantapenkereen päällä, vanhempien tehdasrakennusten kaakkoispuolella, on komea funktionalistinen betonirakenteinen kolmikerroksinen meijeriastiatehdas vuodelta 1938 (ns. "Lasipalatsi"). "Lasipalatsin" ja muiden teollisuusrakennusten välillä on ruukkimaiseman kannalta tärkeä matalahko, pääasiassa tiilinen rakennusrivi (varastoja, tinaamo ym.).

Marieforsin muun rakennuskannan keskipisteenä on hirsinen, taitekattoinen ruukinkirkko. Vuonna 1800 rakennettu kirkko on korjattu perusteellisesti vuonna 1930 ja uudelleen 1951. Myös rakennuksen kuisti on taitteinen. Julkisivuille antaa erikoista koristeellisuutta ikkunoiden päällä olevat kruunuaiheet. Kirkon ulkopuolelle on eräänlaiseksi muistomeriksi siirretty vanha nelitahtinen petroolimoottori "Maja".

Kirkon länsipuolella väljän kentän ympärillä ovat ruukin entiset työväenasunnot. Kaikki säilyneet rakennukset ovat useammalle ruokakunnalle tarkoitettuja kasarmeja. Niistä vanhin, "Keskitalo", on ilmeisesti 1800-luvun alkupuoliskolta. Aukion pohjoissivulla ovat kaksi pitkää yksikerroksista rakennusta, "Kirkkotalo" ja "Kaivotalo", on rakennettu 1800-luvun jälkipuoliskolla. Pitkään autiona ollut Kirkkotalo tuhoutui ilmeisesti korjauskelvottomaksi tulipalossa 1.12.1995.

Ruukin uudisrakennusvaiheen yhteydessä 1897 valmistui kaksi kookasta kaksikerroksista työväenkasarmia, "Suurtalo" ja "Pientalo". Nämä Björkbodasta muuttaneille työntekijöille tarkoitetut rakennukset, kuten myös uudet tehdasrakennukset, urakoi rakennusmestari Puranen.

Hieman erillään muista työväenkasarmeista sijaitsee 1901 tehtaan peltisepille rakennettu kaksikerroksinen "Rauhavilla". Nuorin työväenkasarmeista on 1908 valmistunut "Uustalo".

Marieforsin ruukki ja Kellokosken tila joutuivat eri omistajille 1865. Tällöin jouduttiin ruukkia varten rakentamaan uusi ruukinkartano ja konttorirakennus. Ne sijoitettiin teollisuusrakennusten kaakkoispuolelle rantapenkereen päälle. Rakennukset olivat valmiina ainakin jo 1869. Ne olivat pienehköjä ja yksikerroksisia puurakennuksia, joiden ulkoasu oli rikkaasti koristeltu puuleikkauksin. Molemmat talot ("Bruna Villan" ja "Gröna Villan") ovat yhä jäljellä, joskin huomattavasti muutetussa ja karsitussa asussa. Sen sijaan pihan kolmannella sivulla ollut kookas varastorakennus on purettu. Pihapiirin tuntumassa oleva kolmas asuinrakennus, "Lilla Villan", on 1800-luvun lopulta.

Kellonkosken nykyisen sairaalan alueella ei enää ole ruukkiin liittyntä rakennuskantaa. Alueen kulttuurihistoriallisesti merkittävin rakennus on kirjailija ja itsenäisyysmiehen Konni Zilliacuksen rakennuttama, arkkitehti Seb. Gripenbergin suunnittelema ja 1889 valmistunut tiilinen, alunperin kaksikerroksinen kartanon päärakennus. Sairaalan perustamisvaiheessa 1914-15 rakennukseen lisättiin kaksikerroksiset siivet ja keskiosa korotettiin kolmikerroksiseksi 1930-luvun alussa. Entisen kartanon ympärillä olevat sairaalarakennukset ovat pääasiassa ajalta 1915-59.

Sairaala-alueen luoteispuolella, patoaltaan rannalla on kookas puinen seuratalo, "Juhlatalo". Rakennuksen runkona on Robert Björkenheimin perustama viinanpolttimo, joka toimi "Mariefors Bränneri Ab" -nimellä 1873-88. Tuotanto jatkui "Näås Spritfabrik Ab":n toimesta 1898-1914. Pohjakerrokseltaan osittain tiilinen rakennus, "Brännari", muutettiin 1928 tehtaalaisten kokoontumistilaksi vanhan viinanpolttimon yleishahmo säilyttäen. 1980-luvulla käytössä jäänyt ja purku-uhanalainen rakennus on nyt korjattu Itämerikeskukseksi.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue	Mathildedalin ruukki
2. Kunta	Pernio	5. Omistaja(t)	
4. Kylä/Kaupunginosa	Bondtykö		

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)
Muutamia poikkeuksia lukuunottamatta Mathildedalin rakennuskanta on suhteellisen hyväkuntoista mutta kaikki ovat lähivuosina peruskorjauksen tarpeessa. Erityisesti tiilikattojen kunto on huono. Ruukinalueelle on suunnitteilla lomakylä, jossa myös pienteollisuudella on toimintamahdollisuuksia.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2012 06

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine
Hultin
Ekman: Tykö Bruk
U.S. 18.5.1891
Kotimaisen teollisuuden albumi (1914)
Trade and Industry of Finland (1939)
Vuorihallituksen arkisto

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/1982

MATHILDEDALIN (HUMLEDALIN) RUUKKI

Yksi maaherra Lorentz Creutz nuoremman monista ruukkiyrityksistä Suomessa oli masuunin perustaminen Teijoon sekä kankirautavasaran ja yhden ahjon rakentaminen läheisten Kirjakkalan- ja Hummeldalinjokien var-sille. Kaikki kolme ruukkia saivat vuorikollegiolta perustamisprivi-legion joulukuussa 1686. Teijo ja Kirjakkala valmistuivatkin, mutta Teijon eteläpuolella olevan Hummeldalinjoen vähäisen vesivoiman vuoksi Creutz sai jo 1689 luvan siirtää tälle ruukille myönnetyt oikeudet Per-niön Pohjankylään rakennettavalle uudelle vasarapajalle. Tekla Hul-tinin mukaan Humledalissa olisi jonkin aikaa tämän jälkeen harjoitettu terästaontaa 1689 myönnetyn luvan turvin, mutta tietoa on pidettävä epävarmana. Seuraavien yli 150 vuoden ajan joki pysyi Teijon ruukille kuuluvana tärkeänä myllypaikkana.

Ruukin perustaminen Hummeldaliin toteutui 1850-luvun alussa, kun Teijon yritteliäs ruukinpatruuna Viktor Zebor Bremer päätti perustaa kosken rannalle maan toisen putlauslaitoksen. Perustamisen teki mahdolliseksi Bremerin omistaman Vihiniemen kaivoksen ahkera louhiminen sekä myös Jussarön ja Hämeenkylässä edulliset malmit. Ruukkiyhtymään kuuluivat Teijon ja Vantaan masuunit valmistivat näistä malmeista takkirautaa enemmän kuin silloisissa vasarapajoissa voitiin takoa.

Senaatti myönsi luvan putlauslaitoksen perustamiseen 1852. Laitokseen oli alunperin tarkoitus kuulua yksi putlausuuni, hitsausuuni, venytys-ahjo, sulainvasara ja kaksi venytysvasaraa. Seuraavana vuonna Bremer sai luvan myös toisen putlausuunin rakentamiseen. Uuneista toista oli tarkoitus lämmittää kivihiilellä, toista haloilla. Ruukki sai Bremerin puolison Ottiliana Mathilda Rehbinderin mukaan nimen Mathildedal.

Putlauslaitoksen suunnitteli Freibergin vuoriakatemiassa opiskellut maisteri Knut Tehodor Pipping. Suuri osa laitteista hankittiin Fiskarsista ja Finspångin ruukilta Ruotsista ja ne sijoitettiin komeaan tiiliseen rakennukseen. Ruukilta johti noin 100 m pitkä rautatie laituri-lle. Ruukin satamapaikka olikin hyvä mutta vesivoimaa oli vähän. Put-laamon lisäksi rakennettiin komea ruukinkartano siipirakennuksineen sekä useita työväenasuntoja. Ruukin rakennusten arkkitehtuuri ja koko ruukinalueen asemakaavallinen sommittelu on korkealuokkaista. Onkin todennäköistä, että ruukin rakentamiseen on osallistunut joku koulu-tettu suunnittelija (esim. Turun läänin silloinen lääninarkkitehti G.T. Chiewitz), mutta mitään mainintoja tästä ei ole. Ruukki valmistui pää-osin jo vuoden 1852 loppuun mennessä. Sitä pidettiin ylimasuunimestari A.J. Wathenin sanoin "lajissaan suurenmoisimpana yrityksenä mitä mil-toinkaan on Suomessa ollut. Mitään ei ole säästetty laitoksen tekemi-ässä pysyväiseksi, tarkoituksenmukaiseksi ja ulkonäöltään siistiksi". Kirjanpitäjät ja kymmenkunta seppää sekä putlaajaa värvättiin Ruotsista.

Hyvin pian uutta laitosta jouduttiin laajentamaan. Höyryvasara, siihen liittyvä hitsausuuni sekä kanki- ja nippuvasarat samoin hirsausuuneineen rakennettiin 1854. Uusi tiilinen valssilaitosrakennus, jossa oli kah-della tuoliparilla varustettu valssi valmistui putlauslaitoksen vie-reen 1857. Käytetty takkirauta tuli pääosin Teijon ja Vantaan masuu-neilta, mutta jonkin verran putlattiin myös Taalintehtaan takkirautaa. Sota, laitosten keskeneräisyys, kokemattomuus, veden puute ja muut käyt-töhäiriöt häitäsivät aluksi ruukkitoimintaa. Kankirautaa saatiin 1853-58 valmistetuksi vuosittain keskimäärin vain 1033 kippunaa, mutta 1859 tuotanto kohosi jo 4502 kippunaan.

Mathildedalin ruukkia V.Z.Bremerin omistuskauden lopulla 1860 kuvaa sivii-insinööri Carl Ahlstedt seuraavasti: "Koko ruukki on kahdessa yhteenrakennetussa tiilisessä peltikattoisessa rakennuksessa, joista kumpikin on 27 m pitkä ja 14 m leveä. Putlauslaitososassa on kaksi putlausuunia ja niihin liittyvä sulainvasara sekä nostolaite. Hitsausuuni on Ekmanin suunnittelemaa tyyppiä ja sitä lämmitetään puilla. Tarvittava puhallus saadaan Baggen suunnittelemaasta kaksisynterisestä kaksivaikutteisesta puhalluskoneesta. Tässä osastossa on lisäksi takovasara ja silitysvasara. Valssilaitoksessa on kaksoishitsausuuni, kaksi valssituoliparia ja yhdeksän valssiparia kanki-, side-, nippu- ja pulttiraudan valmistusta varten sekä leikkuusakset. Ruukki käyttää osittain vesi-, osittain höyryvoimaa. Päävoimanlähteenä ovat viisi erikokoista (8-40 hv) vesiturbiinia, mutta apuna on myös 1858 asennettu 40 hv makaavasynterinen korkeapainehöyrykone. Höyrypanna lämmitetään hitsausuunien lämmöllä. Päätehtaan lähellä on lisäksi pieni tiilinen paja työkalujen ym. korjaukseen, viisi tiilistä holvattua halonkuivausuunia ja 27 x 12 m suuruinen yhdistetty lautainen puu- ja kivihiilihuone. Tiilisen ruukinkartanon ja sen sivurakennusten lisäksi työntekijöitä varten on rakennettu kaksikerroksinen punatiilinen kasarmi, jossa on 16 huonetta. Lisäksi ruukilla on useita hirsisiä työväenasuntoja, suuri käsityötupa sekä runsaasti talousrakennuksia. Kaikki ovat valmistuneet vuoden 1851 jälkeen".

V.Z. Bremerin taloudellinen asema oli jatkuvasti huonontunut. Jo 1858 ruukkitoimintaa Mathildedalissa valvoi valtion asettama vuorivirkamies. Lopullinen vararikko seurasi 1860. Mathildedalin ruukkitoiminta oli pysähdyksissä vuoteen 1862, jolloin ruukin osti yksi velkojista, vapaa-herra Carl Johan Varpelan yhdessä veljensä kapteeniluutnantti Otto Maximilian Carpelanin kanssa. Valssilaitososa paloi 1865, mutta kunnostettiin heti uudelleen.

Ruukin seuraavaksi omistajaksi tuli 1874 tukholmalaisliikemies August Muller. Hänen johdolla perustettiin "Mathildedals Jernverks och Jordsbruks Ab" -niminen osakeyhtiö, joka jatkoi ruukkitoimintaa tekemättä mitään merkittäviä uudistuksia. Ruukki valmisti edelleen kanki- ja pulttirautaa sekä laivatakeita tuotannon pysyessä vaatimattomana (1863-76 vuosittain keskimäärin 3521 kippunaa kankirautaa).

Jatkuvasti tappiollista ruukkitoimintaa jatkoi vuodesta 1878 alkaen jälleen uusi yhtiö, "Mathildedals Bruks Aktiebolag", jonka osakkaina olivat työnjohtaja Mikael Nikander, helsinkiläiskauppiat Nikolai Kochtomov ja Nikolai Pletschikov sekä myöhemmin myös kauppias Edvard Frisk. Ruukkia ryhdyttiin uudistamaan; toinen putlausuuneista purettiin ja toinenkin uusittiin, samoin uusittiin yksi hitsausuuni (nyt tyyppiä Wittenström) ym. Slagitiilinen valimorakennus jossa oli aluksi yksi kupu-uuni, rakennettiin 1878. Ruukin laitteiston muodostivat 1879 "Stämpelbok för Finlands Smält- samt Jern- och Stålmanufakturverk" -kirjan mukaan yksi putlausuuni, sulainvasara, kankirautavasara, jousivasara, valssilaitos, kaksi hitsausuunia, joista toista lämmitettiin puilla, toista kivihiilellä, valimo ja konepaja. Tiilinen kaksikerroksinen konepajarakennus, jossa myös oli puusepänverstas valmistui putlauslaitoksen ja valimon taakse 1881. Samoihin aikoihin rakennettiin myös uusi pato hieman entisen yläpuolelle.

Mathildedalin kankiraudan tuotanto ei uudistusten jälkeenkään merkittävästi kohonnut (1880-84 vuosittain keskimäärin 4093 kippunaa sulaimia ja 3430 kippunaa kankirautaa). Sen sijaan uusi valimo ja manufaktuuripaja paransivat ratkaisevasti ruukin kannattavuutta. Ensin mainittu laitos sai valmistukseensa mm. valtionarkiston, säätytalon ja Helsingin yliopiston kirjaston valurautaiset rakenne- ja koristeosat. Hyvän menekin saivat myös Mathildedalin valmistamat maatalouskoneet, mm.

puima-, harava- ja silppukoneet, hevostierot. äkeet ja jyrät. Vuosiosadan vaihteen tienoilla ruukki valmisti myös höyrykoneita ja -kattiloita sekä polttomooottoreita. Kankirauta markkinoitiin etupäässä Riikaan. Raaka-aineena käytettiin 1800-luvun lopulla yksinomaan ruotsalaista takkirautaa. Ruukilla työskenteli 1890-luvun alussa noin 200 työntekijää.

Mathildedalissa oli jälleen 1890-luvun alussa kaksi putlausuunia. Suurempi kaksiaukkoinen putlausuuni ei ollut käytössä, mutta pienempää putlausuunia ja sen toimintaa kuvaa Uusi Suometar artikkelissaan 18.5. 1891 seuraavasti:

"Uuni on yksiaukkoinen, noin 119 cm leveä ja 475 cm pitkä. Kehys on valurautaa ja sisusta tulenkestävää tiiltä. Uunin ulommassa päässä on tulipesä, johon halot ajetaan sivussa olevasta pienestä aukosta. Enemmän vastaisessa päässä on ns. kiinteä putlauspata. Sen ja tulipesän välillä on kynnyks. Putlauspata on noin 119 cm leveä ja uunin leveyden pituinen. Sen pohja on rautaa, jolle sitten on lastattu kerros tulenkestäviä tiiliä. Sen päälle, samoin kuin tiilestä murattuihin lattioihin, on sulatettu kuonaa, joka on siinä jähmettyneessä tilassa. Pohjassa oleva kuonakerros kasvaa vähitellen. Sivujen kuonakerros sitä vastoin uunin käynnissä ollen sulaa ja valuu pohjaan, jonka vuoksi sitä on tuon tuostakin uusittava. Tuohon pataan heitetään noin kaksi kippuntau valurautaharkkoja. Tuskin 20 minuuttia on kulunut niin valurauta on täydelleen sulanut. Uunissa nimittäin vallitsee ääretön 3000-4000 asteen kuumuus, sillä veto on voimakas ja puut rutikuivia. Kun rauta on tarpeeksi sulanut, aletaan sitä uusimaan, s.o. rautakoukuilla aikataavalla sekoittamaan. Samalla vähennetään kuumuutta siten, että uunin savupiippua tarpeen mukaan suljetaan ja rautavelliä sekoitetaan yhä ahkerammin. Sitä tehden kangistuu seos, mutta se on vielä kauttaaltaan yhtäläistä. Kun seos on siksi jähmettynyt, että mies ei enää jaksa vetää tahi työntää koukkuaan seoksessa, lisätään uunissa kuumuutta siten, että äsken suljettu piippu aukaistaan. Hetkisen kuluttua alkaa rauta-aines uudestaan muuttamaan veteläksi. Samalla se myös alkaa kiehumään kuin vellipata. Hieman kuumuutta vielä, niin rupeaa seoksen pinnalle muodostumaan vaahtoa. Huomattava on nimittäin, että seosta sekoitetaan kaiken aikaa miten suinkin jaksetaan. Jota enempi sitä seotetaan, "freijataan", sitä pikemmin ja parempaa rautaa saadaan. Leväperäisellä freijaamisella palaa seos pohjaan, eli toisin sanoen rauta laskee suhteellisesti jäähtynyttä pohjaa vastaan ja muodostaa siihen kerroksen, jota ei voi saada uunista pois. Mutta "freijaus" on rasittavaa työtä. Kesäiseen aikaan niinä tottumaton ei tulekaan toimeen.

Kun kypsytyks-freijausta on jonkun aikaa jatkettu ja seos ruvennut vaahtoamaan, alkaa koukussakin tuntua jotain epätasaista. Samalla myös näkeekin siinä jotain, joka muistuttaa keväistä jääsohjuja vedessä. Se on rauta, joka siten erkaneee kuonasta. Kuona on ominaispainoltaan köykäisempää kuin rauta, sentähden se pysytteleekin seoksen pinnalla. Vaan seospa yhä sakenee. Yhä kiivaammin sitä sekoitetaan ja yhä sakeammaksi se vaan muodostuu. Vielä hetkinen, ja kaksi miestä ei enää jaksa, ei vetää ei työntää kuokkuaan. Rauta onkin jo valmista. Silloin on uunissa padan pohjan suuruinen "rautaleipä". Se on kumminkin jotenkin löysää ja alempi kerros pohjaa vasten jäähtyneempi. Siitä syystä on se "hittattava", keitettävä. Sen tekee palloittaja, "pollari", siten että hän teräpäisellä kangella murtaa leivän kappaleihin sekä kääntää ja muodostelee ne epämuodollisiksi möhkäleiksi, palloiksi. Palloittaja on uunikunnan johtaja. Muuten kuuluu siihen kaksi sekoittajaa ja lämmittäjä. Kun rauta siten on saatu möhkäleiksi, taotaan se harkoiksi. Se toimittetaan harkkovasaralla. Siinä muodostetaan möhkäleet noin viisi tuumaa paksuiksi harkoiksi. Siihen päättyy raudan putlaus, jossa raudasta on poistettu suurin osa hiiltä, ja rauta siten saatu taottavaksi. Seuraavaksi harkot valssataan kangiksi". Mathildedalin putlaus- ja valssilaitokset lopettivat toimintansa 1904.

Kaksi erillistä suurehkoa hirsistä kaksikerroksista työväenkasarmia rakennettiin ruukinkadun länsipäähän hieman erilleen muista rakennuksista ilmeisesti 1880-luvun alkuvuosina. Joen pohjoispuolelle valmistui 1891 alaosaltaan kivinen, yläosaltaan puinen pohjaltaan L-kirjaimen muotoinen rakennus. Se oli tärkeä ruukkiyhteisön kannalta, sillä siihen sijoitettiin kirkko, koulu ja sauna. Vielä 1917 ruukin etelälaidalle rakennettiin kolme uutta taitekattoista työväenasuntoa.

MATHILDEDALIN RUUKKI

Mathildedal on sommittelultaan ja rakentamistavaltaan maamme ehkä korkeatasoisin 1800-luvun ruukinmiljö. Alueen arvoa lisää se, että lähes kaikki alkuperäiset tehdas- ja asuinrakennukset ovat säilyneet. Monet puuistutukset yhdessä rehevän luonnonympäristön kanssa lisäävät ruukinalueen yhtenäistä kokonaiskuvaa.

Mathildedalin säilyneiden teollisuusrakennusten runkona ovat notkossa meren rannalla olevat tiiliset entiset putlauslaitos- ja valssilaitosrakennukset. Pääty merelle päin olevat toisiinsa kiinni rakennetut pajat ovat lähes identtisiä ja niiden ulkoarkkitehtuuri on lähinnä uusromaaninen. Putlauslaitos valmistui 1852 ja valssilaitos 1857. Myös sisätilat ovat hyvin säilyneet alkuperäisessä asussaan, mutta ruukkilaitteisto on kokonaan hävitetty. Ahjojen ym. laitteiden paikkoja on kuitenkin monissa tapauksissa helppo nähdä. Pajojen lähellä sijainneet vanhat valimo- ja konepajarakennukset on purettu. Laiturille johtaneen entisen rautatielinjan molemmin puolin on nyt useita eri-ikäisiä teollisuusrakennuksia. Ennen vuonna 1860 rakennettu on tiilinen entinen kanki-rautavarasto (myöhemmin pannuverstas) ja osittain säilynyt samoin tiilinen entinen valutavaravarasto. Viimeksimainittua on laajennettu tällä vuosisadalla ns. koneistamo-osalla. Vanhan konttorirakennuksen paikalle valmistui 1928 suuri puinen puusepän- sekä maalarinverstas kylmävarastoitteineen. Erikoinen teollisuusrakennus on tehdashuoneen eteläpuolisella rinteellä säilyneet kaksi yhteenrakennettua tiilistä halkojenkuivaus-uunia (1850-luku).

Ruukin merenpuolista julkisivua hallitsee mäen korkeimmalla kohdalla oleva tiilinen rapattu kaksikerroksinen ruukinkartano ja kaksi päärakennuksen kanssa samansuuntaista pitkää yksikerroksista siipirakennusta. Myös siipirakennukset ovat tiiltä ja niissä oli alunperin kummassakin 12 huonetta työntekijöitä varten. Päärakennuksen merenpuolisen poikkipäädyn eteen 1800-luvun loppuvuosikymmeninä tehty nikkarityylinen avoveranta on purettu ja julkisivu on palautettu alkuperäiseen asuunsa. Alunperin päärakennuksen alakerrassa oli seitsemän huonetta, keittiö ja kaksi eteistä. Toisessa kerroksessa oli vain salonki ja kuivatusvintit. Myöhemmin sisätiloissa on tehty raskaita muutos- ja korjaustöitä 1950-luvulla. Päärakennuksen kaakkoispuolella on talouspiha, jonka molemmilla sivuilla on vanhoja hirsirakennuksia (1860-luvulla varasto, mankeliaitta, vaunuliiteri, yhdeksän ruoka-aittaa ja kellari). Pihan keskiakselilla on 1850-luvulla rakennettu kaksikerroksinen hirsinen viljamakasiini. Sen molemmin puolin olleista hirsisistä talousrakennuksista on säilynyt vain eteläisempi, entinen härkätalli, sekin vain osittain. Vanhoista kartoista päätellen päärakennusta ja pohjoisempaa siipirakennusta ovat ympäröineet puutarhaistutukset. Päärakennuksen merenpuoleisessa puutarhassa mainittiin olevan 1860 paljon marjapensaita.

Mathildedalin työväenasunnoista komein on ns. "antipoff", kaksikerroksinen punatiilinen 1850-luvun alussa valmistunut kasarmi. Siinä oli valmistuttuaan 16 huonetta, neljä ruokavarastoa ja neljä eteistä työntekijöitä varten. Rakennus on hyvin säilynyt alkuperäisessä asussaan mutta pahoin rappeutunut. Tien toisella puolella väljässä rivissä on kolme hirsistä yksikerroksista työväenasuntoa (neljäs samanlainen rakennus on purettu) ja yksi kaksikerroksinen työväenasunto (ns. "Raasepori"). Kolme ensinmainittua rakennusta on 1850-luvun alusta ja neljäskin ennen 1870-lukua rakennettu. 1800-luvun lopulla rakennusrivin eteläpuolelle rakennettiin yksi uusi työväenasunto ja slagitiiliset pakaritupa ja työläisten navetta.

Uudelleen taloudellisiin vaikeuksiin joutunut Mathildedal joutui Teijon ruukkiyhtiön omistukseen. Ruukkitoiminta Mathildedalissa jatkui samaan tapaan kuin aikaisemminkin. Telakka pienten alusten rakentamis- ja korjaustöitä varten valmistui 1917. Kaksi vuotta myöhemmin uusittiin valimo. 1920-luvun lopulla puimakoneiden valmistus keskitettiin Teijoon, mutta muiden maatalouskoneiden valmistus jatkui yhä Mathildedalissa. Seuraavana vuosikymmenenä uusiksi valmistusartikkeleiksi tulivatkin ammuslaatikot ja kenttäkeittiöt.

Sodan jälkeen teollinen toiminta Mathildedalissa hiljalleen lakkasi. 1970-luvun alkuun mennessä vanhoissa tehdasrakennuksissa toimi enää vain pienteollisuusyrityksiä.

Vauho

MATHILDEDAL, karttaselitys

Kartanoalue

1. Päärakennus (noin 1852)
2. Siipirakennukset (noin 1852, työntekijöitä ja konttorihenkilökuntaa varten)
3. Varastorakennuksia (osin 1850-luku)
4. Liiteri
5. Tiilinavetta (1900-l.)
6. Kauppa, ent. talli (noin 1852)
7. Viljamakasiini (noin 1852)
8. Osa ent. härkätallista (noin 1852)

Tehdasalue

9. Valssilaitos (1857)
10. Putlauslaitos (1852)
11. Puretun valimon kivijalkaa
12. Savupiippu
13. Pehkuhuone
14. Hiilivaraston paikka
15. Vahtikoppi
16. Halkojen kuivausuuni (1850-l.)
17. Puusepänverstas (1928), edessä puretun konttorin kivijalkaa
18. Ent. kankirautavarasto, myöh. pannuverstas (1850-l.)
19. Voimalaitos, kivipato (1900-l.)
20. Osa ent. valutavaravarastosta, koneistamo (osin 1800-l.)
21. Telakan paikka
22. Pato ja turbiiniputki (1880-luku, kunnostettu 1939)
- 23.

Työväenasunnot

24. Työväenasunto (1800-l. loppu)
25. "Raasepori", työväenasunto (1860-luku)
26. Kolme työväenasuntoa (1850-luku)
27. Työväenasunto (ennen v. 1880)
28. "Postitalo" (noin 1890)
29. "Antipoff", kaksikerroksinen tiilinen työväenasunto (noin 1853)
30. Puretun työväenasunnon paikka
31. Slagitiilinen pakaritupa (1800-l. loppu)
32. Slagitiilinen työläisten navetta (1800-l. loppu)
33. 1917 rakennettuja työväenasuntoja
34. "Kansallisromanttinen" virkailija-asunto, ollut myös baptistien rukoushuoneena (1900-l. alku)
35. Virkailija-asunto (1907)
36. "Hotelli" (Perniöstä 1800-l. siirretty työväenasunto)
37. "Karhunpesä", iso työväenasunto (1880-l.)
38. Kaksikerroksinen työväenkasarmi (-" -)
39. Liiteri (1940-luku, aikaisemmin rakennusten suuntainen)
40. Rakennus, jossa ollut mm. kirkko, koulu, iso sauna (1891)
41. "Iisakinkirkko", työväenasunto (1870)
42. Slagitiilisiä kellareita

43 Uareppp

MATHILDEDAL. Karttaselitys.

Kartanoalue

1. Päärakennus (noin 1852)
2. Siipirakennukset (noin 1852). Asuntoja mm ruukin virkailijoille.
3. Varastorakennuksia. Osa 1850-luvulta.
4. Liiteri
5. Tiilinavetta (1900-l. alku)
6. Kauppa, entinen tallirakennus (noin 1852)
7. Viljamakasiini (noin 1852)
8. Osa ent. härkätallista (noin 1852).

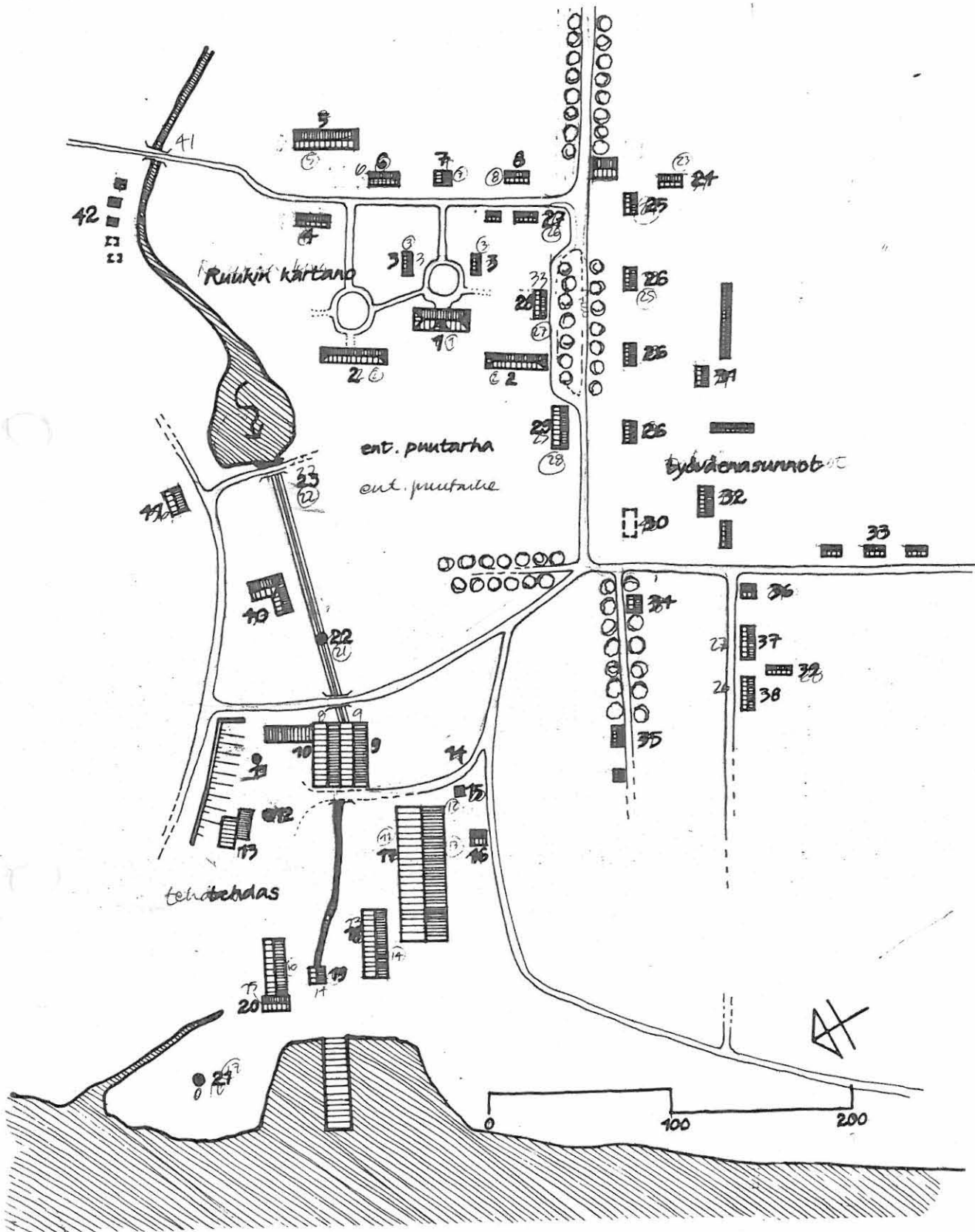
Tehdasalue

9. Valssilaitos (1857)
10. Putlauslaitos (1852)
11. Puretun valimon kivijalkaa
12. Savupiippu.
13. Pehkuhuone
14. Hiilivaraston paikka
15. Vahtikoppi.
16. Halkojen kuivausuuni (1850-luku)
17. Puusepäänverstas (1928), edessä puretun konttorin kivijalkaa.
18. Ent. kankirautavarasto, myöh. pannuverstas (1850-l)
19. Voimalaitos, kivipato (1900-l)
20. Osa ent. valurautavarastosta, koneistamo (osin 1800-luku)
21. Telakan paikka
22. Pato ja turbiiniputki (1880-luku, kunnostettu ainakin 1939)
23. Puisto- ja puutarha-alue

Työväenasunnot

24. Työväenasunto 1800-luvun loppupuolelta
25. "Raasepori" (1860-luku)
26. Kolme työväenasuntoa 1850-luvulta
27. Työväenasunto (ennen vuotta 1880)
28. "Postitalo" (noin 1890)
29. "Antipoff" (kaksikerroksinen tiilinen työväenasunto, noin 1853)
30. Puretun työväenasunnon paikka
31. Slagitiilestä tehty pakaritupa
32. Slagitiilestä tehty työläisten navetta
33. 1917 rakennettuja työväenasuntoja
34. Virkailija-asunto, "kansallisromanttinen", 1900-l alku. Ollut myös baptistien rukoushuoneena.
35. Virkailija-asunto (1907)
36. Työväenasunto "Hotelli", siirretty Perniöstä 1800-luvulla
37. "Karhunpesä", iso työväenasunto 1880-luvulta
38. Kaksikerroksinen työväenkasarmi 1880-luvulta
39. Liiteri 1940-luvulta, aikaisempi liiteri ollut asuinrakennusten suuntainen
40. Rakennus, jossa on ollut mm kirkko, koulu ja yhteissauna (1891)
41. Työväenasunto "Iisakinkirkko" (1870)
42. Slagitiilestä tehtyjä kellareita.
43. Kaupparakennus (1920-30-luku)

kartta
1912

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Uusimaa	3. Alue	
2. Kunta	Karjaa	Mustion ruukki	
4. Kylä/Kaupunginosa		5. Omistaja(t)	Oy Stockfors Ab

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt.liitteet.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Vuonna 1977 laadittu kaavaluonnos (Suunnittelukeskus Oy) ottaa suhteellisen hyvin huomioon myös ruukinmiljööön ja vanhojen rakennusten säilyttämisen.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2014 12

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Nordström: Svartå Bruks historia.

Laine II

Hultin: Bergshandteringen

Svartö Bruk, Dispositionsplan. Suunnittelukeskus Oy,
31.5.1977.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/82

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

MUSTION RUUKKI (SVARTA BRUK)

Mustion ruukkia pidetään maamme ensimmäisenä "virallisena" rautaruukkina, vaikka esim. Siuntiossa ollut Suitian sulatto ja kankivasarapaja onkin sitä vanhempi. Pitkästä historiastaan huolimatta Mustio ei koskaan noussut maamme tärkeimpien rautatehtaiden joukkoon. Toisaalta ruukkitoiminnan vaatimattomuus ja pidättäytyminen kalliista uudistuksista selvittivät Mustion usein läpi muille ruukkeille kohtalokkaiksi käyneistä taloudellisista lamakausista.

Ensimmäisen kerran ruukkitoimintaa Mustionkoskien varrella harjoitettiin 1560-luvun alkuvuosina. Tällöin Juhana-herttuan toimesta Mustioon rakennettiin lyhytikäinen, ilmeisesti lähinnä koeluonteinen sulatushytti ja vasarapaja. Juhana-herttuan ruukista tiedetään hyvin vähän. Se käytti raaka-aineenaan Lohjan Ojamon kaivoksesta louhittua rautamalmia ja oli toiminnassa ainakin jo vuonna 1562. Tällöin mainitaan Lahdenpohjan kuninkaankartanoon toimitetun 4,5 kippuntaa Mustion rautaa. Todennäköisesti Mustion kolmannen kosken rannalla sijainneen sulatusuunin puhallusta hoitivat neljät ja vasarapajan puhallusta kahdet palkeet. Vain parin toimintavuoden jälkeen hytti kuitenkin jätettiin autioksi.

Syyskuussa 1616 Kustaa II Adolf määräsi maaherra Knut Klaunpoika Ugglan jatkamaan edellisenä vuonna uudelleen aloitettua kaivostoimintaa Ojamossa ja myös avustamaan kuninkaan Ruotsista lähettämää masuunimestaria apulaisineen sekä hiilenpolttajia. Mustion ruukki onkin poikkeuksellisessa asemassa maamme ruukkihistoriassa myös siksi että sen perusti valtiovaltio, ei yksityinen yrittäjä.

Ruukin ensimmäinen masuuni rakennettiin vuosina 1616-17 ilmeisesti samalle paikalle kuin Juhana-herttuan sulatushytti, nykyisen pääraunnon alapuolelle. Vuonna 1617 valmistui myös kahdella ahjolla varustettu kankivasarapaja. Mustion masuuni oli rakenteeltaan ns. multahirsityyppiä ja pohjaltaan neliömäinen. Hieman ylöspäin kapenevien sivujen pituus oli masuuninkranssin kohdalla 5,4 m ja myös piipun korkeus oli noin 5,4 m. Puhallusta varten masuunin juurella olivat kolmet palkeet. Vasarapajan palkeiden lukumäärä oli neljä. Lisäksi ruukilla oli pieni nippuvasarapaja kaksine palkeineen. Carl Rinman mainitsee myös kirjassaan (1794), että Mustiossa oli lyhyen aikaa 1600-luvulla toiminut jonkinlainen teräsuuni. Jo vuonna 1617 ruukki työllisti 21 henkeä. Vuosittain Ojamon malmista saatiin sulatetuksi noin 200 kippuntaa takkirautaa, joka kankiraudaksi taottuna kuljettiin etupäässä Suomenlahden eteläpuolella oleviin linnoituksiin.

Jo vuonna 1618 Mustion masuuni rakennettiin uudestaan. Vanha masuuni oli osoittautunut liian matalaksi ja piipultaan ahtaaksi. Uudesta masuunista tuli noin 7,7 metriä korkea, sivun pituus oli noin 6 m. Uuden masuunin ansiosta ruukin raudantuotanto kasvoi huomattavasti (vuonna 1620 noin 330 kippuntaa) ja samalla myös ruukkityöläisten määrä kasvoi (1619 29 työntekijää). Ainakin jo vuonna 1620 ruukille oli rakennettu toinen kankirautavasara ja pieni valimo, jossa valmistettiin patoja ja paistinpannuja. Jostain syystä myös masuuni jouduttiin jälleen kerran uusimaan jo vuonna 1621.

Valtio kyllästyi ruukkiinsa vuonna 1624 ja vuokrasi sen yksityiselle yrittäjälle, saksalaissyntyiselle Simon Landsbergerille. Vuonna 1632 vuokraajaksi tuli rikas turkulaiskauppias Jacob Wolle, joka joitain vuosia aikaisemmin oli perustanut myös Antskogin ruukin. Suuri osa

Mustion vasaroiden takomasta takkiraudasta kuljetettiin nyt joko Antskogista tai Ruotsista. Osasyynä tähän oli malmin väheneminen Ojamossa mutta myös Mustion masuunin huono kunto. Vuonna 1644 Wolle sai ruukin omistukseensa mutta samoihin aikoihin hänen taloudellinen tilansa oli jo pahoin järkkynyt. Kolme vuotta myöhemmin hän olikin pakotettu luovuttamaan Mustion ja Antskogin ruukit ja 2/3 Ojamon kaivoksen louhintaoikeudesta pahimmalle kilpailijalleen turkulaiskauppias Peter Thorwöstelle.

Thorwöste ryhtyi tarmokkaasti laajentamaan ruukkitoimintaansa Suomessa. Aluksi hän sai luvan (1647) manufaktuuri-pajojen perustamiseen sekä Antskogiin että Mustioon. Vuonna 1649 oli vuorossa masuunin ja kankivasarapajan perustaminen Fiskarsiin. Kun Ojamon malmivarat nyt lopullisesti olivat osoittautuneet riittämättömiksi, alkoi Thoewöste käyttää ruukkiensa raaka-aineena lähes yksinomaan Tukholman saaristossa olevan Utön saaren malmia. Mustion merkitys raudantuottajana pieneni vähitellen samalla kun kulkuyhteyksien kannalta edullisemmin sijaitsevien Fiskarsin ja Antskogin kasvoi. 1650-luvulla Mustion masuuni olikin pitkiä aikoja käyttämättömänä ja 1660-luvulla se vuorotteli Fiskarsin ja Antskogin masuunien kanssa. Mustion etuna oli vain poikkeuksellisen runsas ja tasainen vesivoima.

Uusi
Kun Peter Thorwöste nuorempi sai Mustion perintönä isältään vuonna 1669, alkoi ruukilla jälleen vilkas rakentamiskausi. Masuuni kunnostettiin ja uusittiin jälleen kerran, samoin nippu- ja kankivasarapajat. Lisäksi rakennettiin mm. uusi päärakennus, seppien asuntoja, saha, hiilihuone ym. Masuuni lopetti kuitenkin pitkäksi aikaa toimintansa vuonna 1689. Syynä olivat osittain hiilensaantivaikeudet, osittain mahdollisuus ostaa edullisesti Noran, Linden ja Västerbergin alueilla Ruotsissa valmistettua takkirautaa. Vielä kerran masuuni kuitenkin rakennettiin korotettuna uudelleen vuonna 1698. Samana vuonna se kuitenkin vahingoittui tulipalossa. Masuuni korjattiin mutta sitä ei enää koskaan käytetty. 1700-luvun alkuvuosina Mustion masuuni jätettiin autioksi eikä uutta masuunia ruukille enää koskaan rakennettu. Myös toinen ruukin kankirautavasaroista lopetti toimintansa 1600-luvun loppuvuosina ja ruukin sallittu vuositaonta putosi 800 kippunasta 400 kippunaan. 1700-luvun alussa ruukilla oli enää toiminnassa yksi nippuvasara omassa pajassaan käytöstä jääneen masuunin lähellä ja kankivasarapaja ylemmän kosken rannalla.

Kesällä 1713 pakeni ruukin uusi omistaja Erik Stålhammar venäläisten tieltä Ruotsiin. Isonvihan aikana ruukki vähitellen rappeutui vaikka venäläiset pitivät sekä nippu- että kankivasaran toiminnassa. Sodan jälkeen molemmat vasarapajat olikin pakko rakentaa uudelleen. Koko 1700-luvun alkupuolen ruukin toiminta pysyi samoissa vaatimattomissa puitteissa. Vuodesta 1736 Mustion omisti Stålhammarin vävy Henrik Johan Kreij, joka oli erityisesti kiinnostunut ruukin kulkuyhteyksien parantamisesta. Hän rakennuttikin todennäköisesti maamme ensimmäiset kanavasulut Karjaanjokeen ja suunnitteli myös koko joen kanavoimista merelle saakka. Anomuksen masuunin uudelleenrakentamiseksi vuorikollegio hylkäsi ruukin vähäisten hiilimetsien vuoksi. Mustion manufaktuuri-tuotannon (mm. auroja, lapioida, nauvoja) merkitys kasvoi vähitellen, tuotteet myytiin etupäässä kotimaahan. Sensijaan kankirautaa myytiin kotimaan lisäksi mm. Tukholmaan ja Riikaan.

Juho Malm
Vuonna 1766 alkoi Linder-suvun pitkä omistuskausi Mustiossa. Aluksi ruukilla isännöivät yhdessä Kreijin molemmat vävyt, Suomen vuorimestari Magnus Linder vanhempi ja hovioikeudenneuvos Jachim von Glan. Vuonna 1786 sai Magnus Linder nuorempi yksin omistukseensa koko ruukin. Mustiossa ryhdyttiin nyt pitkän rappiokauden jälkeen perusteellisiin korjauksiin ja uudistuksiin, samalla kun maaomaisuuden määrää

kasvatettiin. Heti vuonna 1766 rakennettiin uusi kivipato kankivasarapajan yläpuolelle ja kolme vuotta myöhemmin tehtiin samanlainen pato myös nippuvasarapajaa varten. Uusi harmaakivinen nippuvasarapaja valmistui 1768 ja puinen korkealle kivijalalle rakennettu kankivasarapaja vuonna 1774. Molemmat vasarapajat paloivat 1802 mutta rakennettiin heti uudelleen. Vuonna 1778 valmistui kivinen varastorakennus (nykyinen viljamakasiini ?) ja 1778-81 neljä uutta työväen asuntoa ruukin sepille. Uusi suurehko saha rakennettiin 1768 ja ylimmän kosken varrella ollut mylly uusittiin kiviseinäiseksi 1766.

Vuonna 1783 alkoivat suuren ja komean puisen ruukinkartanon rakennustyöt. Rakennuspaikaksi valittiin kalliokukkula hieman pohjoiseen aikaisemmasta ruukinkartanosta, jokisuvannon rannalla. Kartanon suunnitteli Tukholman kaupunginarkkitehti Erik Palmstedt mutta myös Turun kaupunginarkkitehti C.F. Schröderillä oli merkittävä osansa rakennuksen suunnittelussa. Kun rakennus sisustustöineen kymmenkunta vuotta myöhemmin valmistui, oli se kustavilaisen ajan komein kartanorakennus maassamme. 1840-luvulla tehtyä kattomuutosta lukuunottamatta rakennus on säilynyt lähes alkuperäisessä asussaan.

1700-luvun loppuvuosina ruukin raaka-aineena käytettiin pääasiassa ruotsalaista Grängesbergin, Norrberken, Söderberken, Noran ja Lindesbergin kaivosseutujen takkirautaa. Mustion vuosittainen taontaoikeus oli edelleen vain 400 kippuntaa. Tuotteiden ja raaka-aineiden lastauspaikkana käytettiin entiseen tapaan Aminnen satamaa jossa Mustiolla oli varastoaittoja.

Kolmas Magnus Linder tuli ruukin omistajaksi vuonna 1823. Ruukkitoiminta Mustiossa jatkui samankaltaisena kuin se oli ollut jo sata vuotta aikaisemmin. Pienet tekniset uudistukset, seppiä lukumäärän kasvu ja taontarajoitusten poistaminen kohottivat kuitenkin tuotantotukuja suuresti. Kun 1817-36 saatiin vuosittain taotuksi keskimäärin noin 768 kippuntaa, onnistuttiin 1837-62 valmistamaan keskimäärin 1018 kippuntaa kankirautaa. Nippuvasarapajan yksi nippuvasara ja kaksi naulavasaraa takoivat 1830-luvulla vuosittain noin 120-200 kippuntaa nippu- ja pulttirautaa, lapioita, kirveitä, kihveleitä ja erilaisia nauvoja. Vuonna 1840 Mustion ruukki työllisti noin 40 työntekijää. 1820-luvulta alkaen ruukin raudanvienti oli yhä selvemmin alkanut suuntautua Tukholman asemasta Pietariin, Tallinnaan ja Riikaan.

1860-luvun alussa Mustio oli valmistusmenetelmiltään yksi maamme vanha-aikaisimmista ruukeista. Toisaalta pidättäytyminen uudistuksista auttoi jälleen kerran ruukkia selviytymään yli rautateollisuuden vaikean kriisikauden. Vuonna 1865 muutettiin kuitenkin ruukki uuden omistajan paroni Fridolf Linderin toimesta ensin toinen vanhoista saksalais-ahjoista franchisecomté-ahjoksi ja seuraavana vuonna myös toinen. Uudistuksen tuloksena kankiraudan tuotanto yhä nousi (1866-84 keskimäärin 1549 kippuntaa vuosittain). Raaka-aineena käytettiin paljon Vantaan masuunin takkirautaa, sillä Linder oli yksi masuunin osakkaista. Manufaktuuripajan toiminta jatkui entiseen tapansa, ja 1863-84 valmistettiin vuosittain noin 254 kippuntaa takeita. Vuonna 1882 Mustioon perustettiin myös pieni valimo ja konepaja, johon kuului yksi kupoliuuni.

1880-luvun alkupuolella ruukin kannattavuus alkoi nopeasti laskea, huolimatta vuonna 1873 avatusta Hangon radasta. Ruukkitoiminnan vähitellen lopuessa alkoi saha- ja puunjalostusteollisuuden merkitys myös Mustiossa kasvaa. Kun raudanvalmistus loppui 1901, alkoi vanhan kankivasarapajan uusituissa ja laajennetuissa tiloissa toimintansa

puuhiomo. Sen perusti ruukin vuonna 1901 omistukseensa saanut Hjalmar Linder. Kuljetusten helpottamiseksi rakennettiin v. 1903 kapearaiteinen rautatie Mustion asemalle. Vuonna 1920 Linder-suku joutui luopumaan tehtaasta ja siitä muodostettiin Aktiebolaget Svartå Bruk Osakeyhtiö. Vuonna 1937 puuhiomo uusittiin perusteellisesti niin rakennuksiltaan kuin laitteistoiltaan. Vuonna 1965 puuhiomo lopetti toimintansa ja sen tilat siirtyivät muuhun teollisuuskäyttöön. Vuonna 1970 tehdasrakennuksia laajennettiin Stockfors Oy:n toimesta ja niissä valmistetaan teräslevytuotteita.

Mustion ruukki on sijainnut vesivoiman kannalta edullisella paikalla Lohjanjärvestä alkunsa saavan mereen virtaavan Karjaanjoen alussa. Ruukin perustamisen aikoina joessa oli kuusi peräkkäistä koskea, jotka kaikki oli suhteellisen helppo padota. Vesivoiman riittävyys ympäri vuoden olikin Mustion ruukinpaikan merkittävin etu. Jokimaisema alempien koskien osalta on täydellisesti muuttunut Åkerforsin voimalan rakentamisen jälkeen (1952).

Rautaruukin aikaiset teollisuusrakennukset ovat Mustiosta kokonaan hävinneet. Viimeisen kankivasarapajan paikalla toiseksi ylimmän kosken varrella ovat nykyiset tehdaslaitokset. Pääasiassa vuosina 1902, 1937 ja 1970-luvulla rakennetun entisen puunjalostustehtaan rakenteisiin saatetaan kuitenkin sisältyä pieniä osia tiilisestä kankivasarapajasta. Nykyisen tehtaan alapuolella joen rannassa on pajakuonaa ja rakennusjätteitä. Ruukin nippuvasarapaja ja todennäköisesti myös masuuni ovat sijainneet päärakennuksen alapuolella olevan kolmannen kosken länsirannalla. Molempien laitosten paikat ovat peittyneet veden alle voimalaitoksen rakentamisen jälkeen eikä niistä ole mitään näkyvissä. Saman kosken rannalla on ollut myös saha, useita myllyjä ja voimalaitos (rakennettu 1903, kivijalka, muuntaja ym. jäljellä). Myllyjä on ollut myös ensimmäisen ja viidennen kosken rannalla.

Mustion suuri 1792 valmistunut hirsinen ruukinkartano on kustavilaisen klassismin varhaisimpia ja komeimpia edustajia maassamme. Erik Palmstedtin ja Christoffer Schröderin yhteistyön tuloksena syntyneen rakennuksen ulko- ja sisätilat ovat pääpiirteissään säilyneet alkuperäisessä asussaan. Ainoa rakennuksen ulkoarkkitehtuuriin vaikuttanut muutos on alkuperäisen päistään aumatun taitekaton aumausten poistaminen ja korkeiden päätyjen rakentaminen 1840-luvulla. Sisätilat kiinteine sisustuksineen ja koristemaalauksineen ovat osin huonokuntoisia, mutta kuitenkin lähes ainutlaatuisia maassamme. Päärakennusta ympäröi kaunis ja hyvinhoidettu englantilaistyylinen puisto. Se on alunperin ollut laajempi ja jatkunut joen toiselle puolelle ns. Trycksbackaan. Kartanon lähellä olevat talous- ja hyötyrakennukset on arkkitehtuuriltaan ja sijoitukseltaan sovitettu osaksi puistokokonaisuutta. Rakennuksista vaunuliiteri, pieni talli ja sisääntuloportti ovat 1800-luvun puolivälistä ja uusgoottilaistyyllisiä (kahdesta ensinmainitusta on niissä alunperin olleet pienet tornit purettu). Joen toisella puolella olevista rakennuksista puistokokonaisuuteen kuuluviksi voi laskea harmaakivisen viljamakasiinin (kiviosat ehkä 1700-luvun lopulta, "goottilaistettu" myöhemmin) ja osittain säilyneen kasvihuoneen (1840-luvulta). Päärakennuksen vieressä oleva erikoinen kaksikerroksinen kivirakennus sai nykyasunsa 1901, kun siihen liittynyt torni purettiin ja rakennus muutettiin ruukinkonttoriksi. Alunperin 1840-luvulla rakennettu talo oli 1867 muutettu arkkitehti C.A. Edelfeltin piirustusten mukaan Fridolf Linderin luonnontieteellisten ja kansatieteellisten kokoelmien sijoituspaikaksi.

Kartanon sisääntuloporttia vastapäätä maantien toisella puolella on 1757-61 rakennettu ruukinkirkko, 1778 valmistunut kellotapuli ja Lindersuvun hautakappeli vuodelta 1802. Työväenasunnot Mustiossa ovat monessa toisistaan selvästi erillään olevissa ryhmissä. Varsinainen ruukinkatu on kahden ylimmän kosken pohjoisrannalla, vastapäätä tehdasrakennuksia. Komean puustonsa ansiosta erittäin kauniin kadun varrella on säilynyt lähes yhtenäisenä rivinä neljä suurehkoa työväenasuntoa, joista kolme on todennäköisesti 1700-luvun loppuvuosikymmeniltä. Rakennuksista neljäs, kaksikerroksinen "Stenhuset" on 1800-luvun alusta.

Trädgårdsbackenin mäellä on avaran neliömäisen pihan ympärillä kolme suurta työväenasuntoa, jotka kaikki ilmeisesti ovat 1700- ja 1800-lukujen vaihteesta. Hieman ryhmästä erillään on neljäs, pahoin rappeutumaan laskettu 1700-luvun työväenasunto (ns. Forströms villa). Vanhan ruukinkadun jatkona voi pitää tehtaalta luoteeseen johtavan maantien varrelle 1800-luvun puolenvälin molemmin puolin rakennettua pienehköjen työväenasuntojen riviä. Niistä lähinnä tehdasta on komea "klockbyggningen", ruukin pehtoorin asunto 1800-luvun alusta. Sen vieressä on A.F. Granstedtin suunnittelema harmaakivinavetta. Neljäs työväenasuntoryhmä on tehtaan insinöörin asunnon ja kolmen muun asuinrakennuksen ryhmä vanhalta ruukinkadulta itään. Rakennukset ovat 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alkuvuosilta. Työntekijöitä varten rakennettu yhdistystalo (1900-1910) on Thorsborgin mäellä kirkon lounaispuolella.

Kaikille Mustion ruukin tienäkymille ja työntekijöiden asuinalueille on tyypillistä istutusten runsaus, vanhat jalopuukujat ja rehevyys.

Mustio.

Täydentäviä huomioita.

1: Mustion ruukin vanhan vesisahan yhteydessä toimi 1870-luvulta vuoteen 1903 kattopaanutehdas. Sen pääasiakkaana olivat sekä Suomen että Venäjän rautatiet, jotka tarvitsivat paanuja aikakauden lukuisiin asemarakennustöihin. Mustion ruukilla ja sen lähiympäristössä tehtaan toiminta näkyy yhä monien työväenasuntojen ulkoseinien paanuvuorauksena. Sahan toiminta loppui 1920-luvun jälkipuoliskolla.

2. Puuhiomon toiminta loppui 1966, ja Stockfors Oy:n 1970-luvulla rakennuttamissa uusissa tehdashalleissa toimii nyt SBA Interior -niminen metallialan yritys.

3. Mustio muodosti jo varhain oman ruukkiseurakuntansa. Ensimmäinen kirkko valmistui 1675, mutta se purettiin 1760-luvulla. Nykyinen puinen ristikirkko ruukinkartanon sisääntuloporttia vastapäätä otettiin käyttöön 1761. Rakennuksessa on myöhemmin tehty huomattavia korjaus- ja muutostöitä, erityisesti 1897-1901, 1948 ja 1970-luvun puolivälissä. Kirkon vieressä oleva kellotapuli on rakennettu 1778. Entisellä hautausmaalla on Linder-suvun kivinen hautakappeli vuodelta 1802.

4. Mustion kaksikerroksinen kustavilaistyylinen puinen ruukinkartano kuuluu maamme rakennuskulttuurin tärkeimpiin muistomerkkeihin. Magnus Linder nuorempi tilasi 1782 ensimmäiset suunnitelmat ruukin uutta päärakennusta varten Turun silloiselta kaupunginarkkitehdiltä Christian Friedrich Schröderiltä. Yleishahmoltaan hänen suunnittelemansa rakennus olisi muistuttanut suuresti Fagervikin 1773 valmistunutta ruukinkartanoa, joka sekin oli Schröderin suunnittelema. Ilmeisesti Schröderin arkkitehtuurin askeettisuus ja kömpelöt huonetilaratkaisut eivät miellyttäneet Linderiä, joka tilasi ajanmukaisemmat suunnitelmat Ruotsin kustavilaisen uusklassismin merkittävimpiin suunnittelijoihin ja tyylin uudistajiin lukeutuvalta arkkitehti Erik Palmstedtilta. Arkkitehtuuriltaan ja interiööreiltään Mustio muistutti suuresti Palmstedtin jo 1779 suunnittelemaa, Hising-suvun rakennuttamaa Skinnskattebergin ruukinkartanoa Ruotsissa.

Ruukinkartanon rakennustyöt alkoivat 1783. Rakennuspaikaksi valittiin kalliokukkula hieman pohjoiseen aikaisemmasta päärakennuksesta. kukkulan juurella sijaitsevan, osittain patoamalla aikaansaadun jokisuvannon merkitys on tietoisesti huomioitu rakennuksen arkkitehtuuria korostavana tekijänä. Ruukinkartanolta avautui myös - rakentamisaikakaudelle tyyppilliseen tapaan - suora näkymä ruukin tuotantorakennuksille.

Mustion ruukinkartano valmistui sisustustöidenkin osalta 1792, ja se on ulkoasultaan että sisätiloiltaan poikkeuksellisen hyvin säilyttänyt alkuperäisen asunsa. Ainoa rakennuksen ulkoarkkitehtuuriin vaikuttanut muutos on alkuperäisen päistään aumatun mansardikaton aumausten poistaminen ja korvaaminen suorilla päädyillä 1840-luvulla. Rakennusteknisestikin ruukinkartano oli edistyksellinen ja toimi uutuuksien

välittäjänä maahamme (mm kaksinkertaiset ikkunat, parkettilattiat).

Rakennusta ympäröivä puisto on suunniteltu ja toteutettu samanaikaisesti ruukinkartanon kanssa. Istutettu puisto on alunperin jatkunut luonnonpuistona jokisuvannon eteläpuolella Trycksbackassa.

Ruukinkartanon lähellä sijaitsevat talousrakennukset on arkkitehtuuriltaan ja sijoitukseltaan sovitettu osaksi puistokokonaisuutta. Arkkitehti A. F. Granstedtin suunnittelemat uusgoottilaistyylliset tiilliset vaunusuoja- ja tallirakennukset sekä sisääntuloportti valmistuivat 1850-luvun loppuvuosina. Vaunusuojaan ja talliin alunperin kuuluneet pienet tornit on purettu.

Mustion kartano (josta nykyisin käytetään nimitystä "Mustion linna") suojeltiin rakennussuojelulaille 1987. Rakennus, erityisesti sen arvokkaat sisätilat seinämaalauksineen, entisöitiin museoviraston valvonnassa 1980-luvun lopulla.

5. Mustion entisen rautaruukin keskeiset osat, päärakennus puistoineen sekä suuri osa työväenasunnoista, siirtyivät 1985 jälleen Linder-suvun omistukseen. Pääosa rakennuksista on restauroitu ja peruskorjattu majoitus-, kokous- ja ravintolakäyttöön.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni

Oulu

2. Kunta

Vaala

3. Alue

Myllyrannan ruukki

4. Kylä/Kaupunginosa

Myllyranta RNo 26:3

5. Omistaja(t)

Oulujoki Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Myllykosken ruukin entinen sijaintipaikka Oulujoen Niskakosken eteläisen haaran rannalla on maisemallisesti täysin toisenlainen kuin ruukin toiminta-aikana. Oulujoki Oy:n 1940-luvun lopulla seuraavan kosken paikalle rakentama Jylhämän voimalaitos on täysin hävittänyt myös Niskakosken. Joen rannalle osittain entisten teollisuusrakennusten paikalle on rakennettu korkea ja leveä patovalli. Mahdollisesti säilyneet patolaitteiden, harkkounien ja vasarapajojen jäännökset ovat peittyneet veden alle. Jopa slagia Myllyrannasta oli mahdoton löytää.

Sensijaan ruukin entisen suuren päärakennuksen kivijalka kellarinraunioineen erottaa selvästi metsittyneen niittyaukean laidalla. Rakennus purettiin 1919 ja sen hirsistä rakennettiin Vaalan kirkonkylään kaksikerroksinen insinööriasunto. Myöhemmin, vuonna 1926, rakennuksesta tuli Suomen Matkailijayhdistyksen Vaalan hotelli. Talvisodassa se lopullisesti tuhoutui palopommin osumasta.

Suhteellisen hyvin on säilynyt myös noin 1860 niemen poikki rakennettu pitkä voimakanaava osittain kivettyine reunoineen. Kanavan alkupäässä on samaan aikaan rakennetun sahan paksut harmaakiviset perusmuurit ja padonraunio.

Myllyrannan ruukin alueella on säilynyt myös muiden rakennusten ja rakenteiden pohjia, osa voimalaitoksen rakentamisajalta.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei tietoa. Säilynee luonnontilassa.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen 11. Historiallinen 12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3423 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III
Entinen Oulujoki (Hki 1954)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 8/81

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Soini Timonen, 91710 Jylhämä

MYLLYRANNAN RUUKKI

Oulun läänin lääninkamreeri Carl Gustaf Bergbomin perustama Myllyranta on Ämmän ja Petäjäkosken harkkokohtien tavoin ruukki, jonka syntyyn ainakin osittain on vaikuttanut halu parantaa Pohjois- ja Itäsuomen syrjäisten seutujen väestön elinolosuhteita. Monivuotisten katojen jälkeen Oulujärven lähipitäjien taloudellinen tila oli vaikea, ja Bergbom "halusi auttaa köytää väestöä, jonka suruihin ja vaivoihin yleisen hädän poistamiseksi hän oli ottanut osaa". Myllyrannan ruukin perustaminen oli myös tarkoitettu kannustavaksi esimerkiksi.

Oulujoen alussa olevan Niskakosken Kortetkauon haaran Myllyrannan kruununtalon maalle rakennettava harkkokohti sai kuvernöörin perustamisluvan syyskuussa 1838. Ruukki rakennettiin luutnantti Elias Dahlströmin johdolla ja ensimmäinen puhallus voitiin tehdä lähes samaan aikaan kuin privilegiokin myönnettiin. Harkkouuni oli aluksi yksipiippuinen, mutta myös toinen piippu rakennettiin pian. Piippujen korkeus oli noin 2,1 m ja suuaukon halkaisija 65 cm. Vasarapajassa oli kolme vasaraa. Myllyrannassa oli myös manufaktuuripaja, jossa valmistettiin mm. sahalaitteita, peräsinakseleita ym.

Ruukkiyritystä häiritsivät alusta alkaen momenlaiset vaikeudet. Vaikka liikeyhteydet olivat hyvät ja vesivoimaa riittävästi, oli ruukki rakennettu liian heikoksi ja sijoitettu niin että jääsohjo rajoitti taonnan vain kesäkuukausiin. Malminnostoa oli hankalaa Oulujärven suurten selkien reunoilla ja lisäksi tervanpolttoon tottuneet paikkakuntalaiset eivät olleet erityisen innokkaita hiilenpolttajia.

Tehdäkseen ruukkinsa kannattavammaksi Bergbom päätti siirtää ruukin noin 450 m ylemmäksi saman kosken rannalle. Vuorimekaanikko Ahlströmin suunnittelemana oli 1847 jo valmistunut lähes 200 m pitkä kallispato ja kankirautapaja. Rakenteilla oli lisäksi kaksipiippuinen harkkokohti, hiiliuuni, hiilihuone ja mylly. Bergbomin epäonneksi paikkakuntalaiset vastustivat tulvien pelossa uutta patoa ja hovioikeus määräsi repimään sen. Ruukki jouduttiin 1850 rakentamaan uudelleen alkuperäiselle paikalleen. Padosta tehtiin nyt rannansuuntainen ja se oli entistäkin kalliimpi. Siitä huolimatta jäät yhä edelleen tukkivat voimakanavia.

Tenholalainen rakennusmestari J.E.Strömberg (myöhemmin yksi Kurimon ruukin perustajista) johti uuden vasarapajan rakennustöitä. Valmistuttuaan 1852 ruukkiin kuului kankirautavasara, nippuvasara, naulavasara, kaksi kaksoisahjoa ja kaksipiippuinen harkkokohti. Samana vuonna rakennettiin Kiveksen apuharkkokohti Paltamoon. Jo vuodesta 1844 Myllyrannalla oli ollut apyhytti Saaresjoella Vuolijoen pitäjässä.

Myllyrannan valmistamaa rautaa pidettiin laadullisesti erittäin hyvänä, esim. Riikassa parhaiden suomalaisten kankirautojen veroisena. Huolimatta huolellisesti ja kustannuksia säästämättä tehdyistä rakenteista ruukin tuotanto oli aina hyvin pieni (esim. 1845 150 kippuntaa kankirautaa, 30 kippuntaa pulttirautaa, 25 kippuntaa mustatakeita). Myllyranta työllisti 10-14 miestä, mutta välillisesti ruukki lisäsi paikkakunnan hyvinvointia huomattavasti laajemmin.

Bergbom kyllästyi vähitellen 1850-luvun lopulla jatkuvia tappioita tuottavaan ruukkiyritykseensä. Hän totesi, ehkä täysin oikeutetusti, että Myllyrannan kaltaiset ruukit "olivat olleet pysyväksi hyödyksi ympäristöllensä ja koko yhteiskunnalle, vaikkakaan omistajista tuskin kukaan itse oli saanut nauttia hedelmää vaivastansa ja korvausta tuhla-

tuista vuosista ja murheella kootuista pääomista". Vuonna 1857 Bergbom myi suurimman osan Myllyrannasta yhtiölle, johon kuuluivat hänen lisäksi oululaiskauppiaat John. Abr. Fellman ja Otto Magnus Rinman, taivanvarustaja Charles Herlogson, Herman Hedmansson ja konsulit N.I. Hamer ja Carl Henrik Krohn. Viimeksimainittu, "Oulun Baijerilaisen Olut- ja Portteripanimon" omistaja kohosi yhtiön johtajaksi. Tavoitteena oli tehdä Myllyrannasta yksi Pohjois-Suomen suurimmista ruukeista. Alkuvuodesta 1858 senaatti myönsi privilegion mm. masuunin, putlaus- ja hitsausuunien, valssilaitoksen, nippu- ja naulavasaran rakentamiseen. Kun yhtiö kuitenkin ei saanut tarvitsemiaan lainoja vaihtoi Myllyranta 1859 jälleen omistajaa.

Seuraava omistajayhtiö, "Myllyranda Säg- och Jernverks Bolag i St. Petersburg" oli luonteeltaan selvä keinotteluyhtiö. Konsuli Krohn oli tämänkin yhtiön "toimitusjohtaja" ja samalla yksi sen 35 osakkaasta. Myllyrannan rakentamista suurruukiksi jatkettiin Krohnin epäpätevässä johdossa suureellisesti mutta tehottomasti. Marraskuussa 1859 senaatti myönsi luvan Myllyrannalle myönnettyjen masuunioikeuksien siirtämiseen Paltamon Varisjoelle. Samana vuonna hävitettiin Myllyrannan harkkoyhtiö, ja todellisuudessa siitä tuli ruukin viimeinen toimintavuosi. Kovin kaukonäköistä tämä tuskin oli, sillä kaikki uudisrakentamisessa tarvittava rauta, naulat jne. jouduttiin nyt tuomaan Ruotsista (vielä 1859 harkkoyhtiö oli tuottanut 120 kippunutta kankirautaa ja noin 42 kippunutta manufaktuurituotteita, mm. nauvoja).

Kahden vuoden työn tuloksena, ajoittain noin 300 työntekijästä huolimatta, ei vielä mitään tuotantorakennuksia ollut valmiina. Varisjoen masuuni ei koskaan ehtinyt muutamaa metriä korkeammaksi. Myllyrantaan rakennettiin 460 m pitkä pato, kallis voimakanava ja kaksiraaminen saha. Samoin valmiina oli komea kaksikerroksinen, 22 huoneinen, pohjaltaan 26 x 10 m suuruinen pohjalaistyylinen ruukinkartano ja kaksi työväenkasarmia. Kohtuuttomat kustannukset synnyttivät yhtiössä sisäisiä riitaisuuksia, ja vihdoinkin vuoden 1860 lopulla Krohn erotettiin. Viimeistään 1864 rakennustyöt pysähtyivät lopullisesti ja ruukin historia loppui kahteen pakkohuutokauppaan.

Vuori-intendentin kertomuksessa vuodelta 1873 Myllyranta pidettiin murheellisena esimerkkinä ruukista, jossa ymmärtämättömyys ja epärehellisyys olivat jäljettämiin hävittäneet suuria rahasummia. Ruukin tehdasrakennuksista oli tällöin enää jäljellä komea saha, joka ei koskaan ollut toiminut, mylly ja osittain luhistunut vasarapaja.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO		MUSEOVIRASTO
ALUEINVENTOINTILOMAKE		
1. Lääni	Turun	3. Alue
2. Kunta	Kalanti	Männäisten ruukki
4. Kylä/Kaupunginoso	Männäinen	5. Omistaja(t)
		K.J. Nevavuori
6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA		
<p>Männäisten ruukin alue on yhtenäisimpiä ja maisemallisesti näyttävimpiä ruukkikokonaisuuksia maassamme. Viljelysten ympäröimä ruukki sijaitsee Laitilan pitäjistä alkavan ja Tuorlahden kartanon lähellä merenlahteen virtaavan Sirppujoen (Männäistenjoki, Laitilanjoki) varrella, noin 8 km merestä. Joen vesivoima on vähäinen, varsinkin kesäisin.</p> <p>Ruukin vanhan puisen kaksikerroksisen päärakennuksen runko on vuodelta 1769 (vuosiluku yläkerran seinäkirjessä). Alkuperäisessä 1870-luvulle saakka säilyneessä asussaan rakennus oli mansardikattoinen, ylemmän lappeen ollessa päistään aumattu. Rakennuksen ikkunat olivat neliruutuiset ja seinät pystylaudoitettut. 1880-luvulla rakennus muutettiin sivuseiniä korottamalla satulakattoiseksi. Nykyisen ulkoasunsa rakennus sai 1907, jolloin se vaakalaudoitettiin ja varustettiin poikkipäädyillä. Eri aikoina tehdyistä muutoksista huolimatta rakennuksen huonejako ja osa kiinteästä sisustuksesta on säilynyt alkuperäisessä asussaan. Rakennuksen alla on tiilestä holvattu kellari. Erikoisuutena mainittakoon päärakennuksen kaakkoiskulmassa kivijalan ja hirren välissä oleva rautaharkko.</p> <p>Vuonna 1805 valmistunut 48 m pitkä, 18 m leveä ja 15 m korkea (katonharjaan) kivinen hiilihuone on komeimpia ruukkitoimintaan liittyneitä rakennuksia maassamme. Seinien alaosa on luonnonkiveä, kivijalan päällä on kaksi kerrosta slagitiiltä ja niiden päällä varsinainen punatiiliseinä. Rakennuksen sisällä on kahdeksan paria slagitiilisiä pilareita, jotka ovat alunperin kannattaneet kattoa ja ajosilloja. Tukevasti kattotuolirakenteet ovat alkuperäiset. Sensijaan alkuperäinen kate, turpeella verhottu slagikerros, on poistettu. Vuonna 1890 hiilihuone muutettiin navetaksi. Tällöin puhkaistiin alakerroksen ikkunat ja tehtiin muitakin muutoksia. Molemmissa päädyissä olleista ajosilloista on säilynyt vain rakennuksen pohjoispäässä oleva. Länsiseinässä on raudoituksin Samuel af Ugglasin nimikirjaimet ja vuosiluku 1805 (sekä myös muutosvuosi 1890 ja nimikirjaimet G.J.N). Hiilihuoneen vieressä on vuonna 1756 rakennettu, vuonna 1946 asuinrakennukseksi muutettu kaksikerroksinen hirsinen vilja-aitta. Kosken keskellä olevalla saarella on vuonna 1796 rakennettu rapattu tiilinen mylly (vuosiluku valurautaisessa holvikaressa luoteisseinällä). Aumakattoista koristeellista myllyrakennusta on myöhemmin laajennettu lisärakennuksin. Kosken keskellä on myös noin v. 1788 valmistunut tiilinen viinanpolttimorakennus. Rakennus toimi myöhemmin olutpanimona, meijerinä, pyykkitupana ja viljankuivaamona. Myllyn ja viinanpolttimon välillä oleva luonnonkivestä holvattu pieni silta on myös 1780-luvulta samoin hieman myllyn yläpuolella olevan padon kiviosat. 1700-luvulla on rakennettu myös harmaakivinen kalkkimakasiini hiilihuoneen eteläpuolella. Vuonna 1875 se muutettiin pitäjän lainamakasiiniksi jolloin mm. oviaukon paikka vaihdettiin. Männäisten v. 1815 toimintansa lopettanut masuuni on sijainnut joen itäranalla päärakennuksen ja myllyn välillä. Vielä tämän vuosisadan alussa masuunista oli jäljellä kivikasa. Nykyisin sen paikka on raivattu puutarhaksi. Masuunipaikan yläpuolella myllyä vastapäätä on hävinneen sahan ja luumyllyn kivijalka. Rantamasuunin paikan alapuolella on kivin pengerretty (entinen laituripaikka?).</p>		
7. ERIKSEEN LOUETTELOIDUT KOHTEET		
<p>Vuonna 1786 tehdyn isojakokartan mukaan ruukin työväenasunnnot ovat etupäässä sijainneet peltoaukean toisella puolella koskesta itään. Samassa kartassa näkyy myös Samuel af Ugglasin 1780-luvulla rakennuttama suora "Kirkkotie" Kalannin kirkolle. Ruukilta noin 4 km päässä sijaitsevan Haudonkosken rannalla ei ole näkyvissä jälkiä manufaktuuri- ja teollisuudesta. Sensijaan ns. Ugglas-faistista Laitilassa kerrotaan säilyneen näyttävät rauniot.</p>		
8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (hunkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)		
<p>SÄILYMISEDELLYTYKSET: Sirppujoen suunnitellut vesijärjestelyt uhkaavat ruukin vanhojen pato- ym. laitteiden säilymistä.</p>		
9. LUETTELOINTIPERUSTE		10. Rakennus-historiallinen ☒ 11. Historiallinen ☒ 12. Maisemallinen ☒

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 1131 07, 1131 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, sivu 336-
Hultin: Bergshandteringen i Finland.
Lempi Nevavuori: Männaisten ruukin historia.
Uusikaupunki 1976.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 7/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Männäisten (Pyrrin) ruukki

Vuonna 1741 Tukholman vuorikollegio myönsi tilapäisen privilegion Männäisten masuunin perustamiseen. Luvan saantia oli edeltänyt pitkä ja katkerakin kamppailu ruukin perustamista suunnittelevien ja sitä vastustavien välillä. Kamppailu alkoi vuonna 1737, kun tukholmalainen kauppias ja ruukinpatruuna Samuel Hjerpe anoi lupaa saada perustaa masuunin Väättäisten kosken rannalle Lokalahdella ja nippuvasarapajan samana vuonna ostamalleen Pyrrin tilalle Männäisten kosken rannalle. Hjerpe suunnittelei kankivasara- ja nippuvasarapajan rakentamista myös Ahvenanmaalle, Korsbro- ja Brojokien varrelle. Uudenkaupungin porvaristo, paikallisten talonpoikien tukemana, ryhtyi kuitenkin kiivaasti vastustamaan ruukin perustamista kaupunkinsa läheisyyteen. Pelkona oli, että ruukin perustaminen Männäisten entiselle markkinapaikalle vähentäisi Uudenkaupungin merkitystä kauppapaikkana ja jopa johtaisi kaupungin täydelliseen taloudelliseen tuhoon. Talonpojat tukivat porvareita peläten hiilenpolttovelvoitteita ja ruukinpatojen aiheuttamia tulvia.

Toukokuussa 1741 Hjerpe, kyllästytneenä riitaisuuksista johtuvaan privilegion viivästymiseen, myi ruukkinsa Anders Bachmansonille (aateloituna Nordencrantz). Hän oli Ruotsi-Suomen vapaudenajan huomattavimpiin kuuluva kansantaloudellinen ja poliittinen kirjailija, keksijä ja liikemies. Bachmanson uudisti heti Hjerpen anomuksen masuunin perustamiseksi, nyt kuitenkin Männäisiin. Uuden masuunin oli tarkoitus korvata rappeutunut Korsnäsin masuuni Roslagenissa Bachmansonin Ruotsissa omistamien Orttalan ja Schebon ruukkien takkiraudan tuottajana. Jatkuvasta vastustuksesta huolimatta Masuunin rakentaminen aloitettiin alussa mainitun tilapäisen privilegion turvin vuonna 1744. Työt edistyivät hitaasti ja vasta vuonna 1747 masuuni alkoi olla lähes valmis. Samana vuonna valmistui myös pieni puinen hiilihuone. Talonpojille hiilenpolttoa opettamaan tuotiin Ruotsista muutamia taitavia hiilenpolttajia.

Syyskuussa 1749 Männäisten masuuni, yhä jatkuneesta vastustuksesta huolimatta, sai lopullisen privilegion. Samana vuonna masuunissa suoritettiin myös ensimmäinen puhellus. Raaka-aineena käytettiin Häverön pitäjältä Roslagenista louhittua malmia. Kun vuonna 1743 aateloitu Nordencrantz, suosikkiasemansa turvin, sai kuninkaalta vuonna 1749 luvan lunastaa perinnöksi 89 kruunutilaa Uudellakirkolla ja Laitilassa, oli myös ruukin hiilensaanti turvattu.

Nordencrantzin laaja taloudellinen toiminta johti 1750-luvun alussa huomattaviin taloudellisiin vaikeuksiin ja pakotti hänet vuonna 1755 myymään Männäisten masuunin yli-intendentti Louis de Geerille. Vain puolisen vuotta myöhemmin myös Männäinen joutui ruukkikeinottelijoiden kauppaneuvos Robert Finlayn ja ratsumestari John Jenningsin omistukseen (vrt. Fiskars, Koski, Antskog, Kulla, Kimo, Orisberg, Oravainen).

Männäisten ruukin todellinen kukoistuskausi alkoi vuonna 1785, kun sen omistajaksi tuli Tukholman läänin maaherra ja kamarikollegion presidentti Samuel af Ugglas. Hän omisti myös Tukholman läänissä sijaitsevat Johannisforsin ja Forsmarkin ruukit, joista viimeksimainittuun Männäisten takkirauta kuljetettiin taottavaksi. Af Ugglas laajensi tarmokkaasti ja häikäilemättömästi ruukin maaomaisuutta ja saattoi voimaan vuonna 1789 nsö peninkulmakiellon, joka suuresti rajoitti lähiseutujen talonpoikien oikeuksia. Myös af Ugglasin rakennustoiminta Männäisissä oli huomattavan suurisuuntaista. Hänen aikanaan valmistuneista rakennuksista näyttävin on vuonna 1805 valmistunut lähes monumentaalinen tiilinen hiilihuone. Samuel af Ugglasin toimesta rakennettiin myös tiiliset mylly- ja viinatehdasrakennukset, kalkkiuuni ym. Vuonna 1788 masuuninpiippu uusittiin Berkingen ruukin maasmestari Michael Andersson Wahlgrenin

johdolla. Samoin uusittiin ruukin molemmat rouhinvasarat ja pato. Huomattava yritys oli myös ns. "Ugglas-fästin" rakentaminen 1787-88. Sirppujoen vesimäärän lisäämiseksi kaivettiin lähes 5 km pitkä osittain kalliioon louhittu kanava Laitilan Laustin kylän mailta Kodjalaan. Kanavan lisäksi "Ugglas-fästiin" kuului noin 47 m pitkä, yli 7 m leveä ja paikoin yli 2 m korkea kivipato.

ylä-
puolella

Vuonna 1790 af Ugglas sai myös luvan perustaa muutamia kilometrejä masuunin ~~yläpuolella~~ olevan Haudon kosken rannalle kankivasaran, kaksi nippuvasaraa ja neljä naulavasaraa ahjoineen. Kankivasara 200 kippunan taontaoikeuksineen siirrettiin Johannisforsin ruukilta Ruotsista. Haudon kosken varrella oli aikaisemmin Nordencrantzin perustama saha ja mylly. Masufaktuuripajan tuotteet oli tarkoitus leimata Forsmarkin ruukin leimalla. Manufaktuuripajasta ei kuitenkaan tullut pitkäikäistä. Jo ennenkuin kaikki vasarat olivat toiminnassa (1800) pajan oikeudet siirrettiin Flodan ruukille Ruotsissa.

Männäisten masuunin raaka-aineena käytettiin af Ugglasin aikana etupäässä Dannemorän malmeja. Ruukilla oli oma lastauspaikka Tuorlahden kartanon lähellä Sirppujoen suulla. Sieltä voitiin pienillä soudettavilla tai hinattavilla lotjilla kuljettaa malmi masuunille saakka. Ruukin merikuljetuksista huolehti parhaimmillaan viisi af Ugglasin omistamaa laivaa. Männäisten masuunin tuotanto oli maamme muihin masuuneihin verrattuna keskimääräistä huomattavasti suurempi (esim. vuosina 1781-96 keskimäärin noin 1900 kippunaa vuosittain). 1780-luvulla ruukilla työskenteli noin 20 miestä.

Poikkeuksellisten suhteidensa avulla af Ugglas onnistui jo vuonna 1810 saamaan sotatilan johdosta seisokissa olleen suomalaisen apuruukkinsa toimintaan. Malmin ja takkiraudan tuonnille Männäisiin ei käytännössä juuri asetettu mitään esteitä. Ruukin toiminnan jatkumisen ratkaisi kuitenkin Haminan rauhansopimuksen määräys, jossa ruotsalaiset määrättiin tietyn ajan kuluessa myymään Suomessa olevat kiinteistönsä tai vaihtamaan kansalaisuutta. Lokakuussa 1815 lopetti Männäisten masuuni toimintansa, ja puolitoista vuotta myöhemmin masuuni, mylly, tiilitehdas, kalkkiuuni, Tuorlahden lastauspaikka, Piitorannan varastopaikka, Pylvin tila sekä kymmenkunta muuta tilaa myytiin ruukin viimeiselle isännöitsijälle Gabriel Ytterbergille. Ruukkitoimintaa ei kuitenkaan enää jatkettu. Sen sijaan Männäisistä kehittyi vähitellen merkittävä maatila.

Ruukkitoiminnan loppuminen Männäisillä oli ilonaihe ennenkaikkea Uudenkaupungin porvaristolle ja niille noin 130 talonpojalle, joiden elämää ruukki oli taloudellisesti kahlinnut. Koko ruukin noin seitsemänkymmentä vuotta kestänyttä toiminta-aikaa leimasivat riitaisuudet ja oikeustais- telut eri oikeusasteissa. Ruukkia kohtaan tunnettu katkeruus tuli esiin viimeisen kerran vuonna 1817, kun talonpojat omavaltaisesti repivät hajalle "Ugglas-fästin" ja johtivat veden aikaisemmalle uomalleen.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO		MUSEOVIRASTO
ALUEINVENTOINTILOMAKE		
1. Lääni	Pohjois-Karjalan	3. Alue
2. Kunta	Iloantsi	Möhkön ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Mökö	5. Omistaja(t)
		Enso-Gutzeit Oy
6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA		
Vrt. liite		
7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET		
<p>8. SÄILYMEDELLELYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset) Ruukinalue on vuokrattu Iloantsi-Seuralle ja museo- ja matkailutoimintaa on tarkoitus tehostaa. "Lutikkalinnan" korjaukseen on myönnetty entisöintiavustus (valtion).</p>		
9. LUETTELOINTIPERUSTE		10. Rakennus-historiallinen ☒ 11. Historiallinen ☒ 12. Maisemallinen ☒

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 4243 09

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Gripenberg: Wärtsilä Bruk (1922)
Kaukoranta: Piirteitä Wärtsilän seudun asutuksesta ja teollisuudesta (1935)
Mustelin: Nils Ludvig Arppe (1973)
Laine I-III
Osmo Karttunen: Möhkö. Selvitys ruukista ja suunnitelma museoksi (1979)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1982

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

MÖHKÖN RUUKKI, liite

Möhkön ruukki on sijainnut vuolaan Nuorajärveen laskevan Koitajoen pohjoisrannalla. Joessa on tällä kohdalla kaksi koskea, Lotinankoski ja Möhkönkoski, joiden yhteinen putouskorkeus on noin 3,5 m. Uusi maantie kulkee osittain pengerrerettynä ruukinpaikan läpi koskien alapuolelta.

Varsinaiset raudanvalmistukseen liittyvät teollisuusrakennukset Möhköstä ovat suurimmaksi osaksi hävinneet. Tästä huolimatta ruukin rauniot ovat teollisuusarkeologian kannalta erittäin mielenkiintoinen tutkimuskohde. Molempien masuuneiden pyramidinmuotoiset, suurista lohkokivistä tehdyt perusmuurit ovat hyvin näkyvissä. Ns. vanhan masuunin raunioita on pari vuotta sitten kaivettu ja masuunin pesä hormiaukkoineen on näkyvissä. Myös muiden teollisuusrakennusten paikat on voitu suhteellisen tarkoin kartoittaa. Ainoa säilynyt raudanjalostukseen liittyvä rakennus on pie-nehkö hirsinen maapohjainen käsipaja. Pajan ahjo ja palkeet ovat säily-neet hyvin ja rakennus on tarkoitus muuttaa pajamuseoksi. Samalla pai-kalla on paja jo 1849 laaditussa kartassa. Vanhan masuunin lähellä vielä 1960-luvulla toimineesta sahasta on jäljellä kivijalkoja ja raamisaha.

Möhkön suhteellisen hyvin säilynyt päärakennus on yksi Itä-Suomen komeim-mista ruukinkartanoista. Rakennus on pääosiltaan valmistunut jo 1849. Sitä mainitaan korjatun perusteellisesti 1879 ja ilmeisesti "Herrala" (tai "Pytinki") sai tällöin lopullisen asunsa. Leveärunkoisen, suhteel-lisen matalan aumakattoisen hirsirakennuksen keskiosassa on alunperin sijainnut ruukin konttori ja sen molemmin puolin isännöitsijän ja kasöö-rin asunnot. Perimätieto mainitsee rakennuksen suunnittelijaksi "puola-laisen arkkitehdin". Ruukinkartanon tiloihin on sijoitettu Möhkön ruukki- ja savottatoiminnasta kertova museo. Päärakennuksen vieressä on kookas hirsinen punamullattu varastorakennus, joka ilmeisesti myös on 1840-luvun loppuvuosilta. Rakennuksessa on aikanaan toiminut ruukin kauppa ja myös se on varattu museokäyttöön. Päärakennuksen eteläpuolella on puurivejä ym. jälkiä puistoistutuksista. Lähellä on myös 1959 pysty-tetty, masuunia jäljittelyvä muistomerkki.

Möhkön työväenkasarmeista on säilynyt vain "Lutikkalinna" joen etelä-rannalla. Rakennus kerrotaan siirretyn Lutikkavaarasta Ilajan ruukin läheltä ja se lieneekin alunperin ollut tähän ruukkiin kuulunut asuin-rakennus. Hirsisen rakennuksen keskellä on käytävä, jonka molemmin puolin on kahdeksan samansuuruista "hellahuonetta". Myös rakennuksen molemmissa päissä on kaksi sisäänkäyntiä. Möhkön monista muista kasarmeista ja seppien asuinrakennuksista on jäljellä vain kivijalkoja ("Kankaantuvat", "Tervämäki"). Rakennuksista viimeiset poltettiin II maailmansodan aikana, jolloin Möhkö oli sotatoimialueella. Ruukinaikainen rakennus on myös Möhkön vanha kansakoulu samoin joen etelärannalla. Rakennus on mahdol-lisesti vuodelta 1875, jolloin vanha ruukinkoulu muutettiin kansakouluksi mutta saattaa olla rungoltaan vanhempikin.

Suomen kanavahistorian kannalta mielenkiintoinen tutkimuskohde on Möh-kön nelisulkuisen kanavan rauniot. Kokonaan puurakenteisen kanavan sul-kujen paikat ovat edelleen suhteellisen selvästi näkyvissä. Sulkuraken-teet, veteen kaatuneet sulkuportit ja kanavan sivu- sekä pohjalaudoituk-set ovat lähes ainutlaatuinen esimerkki tämänlaatuisesta puurakentami-sesta. Myös ruukin hirsiarkkurakenteisen padon hyvin säilyneet rauniot kuuluvat kanavakokonaisuuteen. Liikenne- ja voimakanaavien partailla on huomattavan suuria, värikkäitä slagivuoria.

Möhkö on yksi harvoista ruukinalueistamme, joiden historiaa ja rakenteita on järjestelmällisesti kartoitettu. Erityisesti arkkitehti Osmo Karttusen

1979 laatima "Selvitys Möhkön ruukista ja suunnitelma museoksi" on esimerkillisen perusteellisesti ja monipuolisesti laadittu tutkimus jonka päätavoitteena on jo lähes kokonaan raunioituneen ruukin alueen säilymisen turvaaminen ja elävöittäminen sekä vanhojen tuotantomenetelmien ja ruukin sosiaalisen rakenteen tallentaminen ja esitteleminen nykyihmiselle.

MÖHKÖN RUUKKI

Ruukkitoiminta Möhkönkosken rannalla lähti hyvin hitaasti alkuun. Jo marraskuussa 1837 oli Sortavalan postimestari Carl Gustaf Nygren saanut senaatilta privilegion masuunin perustamiseen Möhköön. Vaikka masuunia varten oli vallattu 57 malmijärveä, eivät ruukin rakennustyöt vielä kymmenen vuoden kuluttuakaan olleet edistyneet alkua pitemmälle. Nygren myikin ruukinpaikan 1847 pietarilaiselle kollegiasessori Adolf von Rauchille, joka heti aloitti ruukin rakentamisen suuren työläisjoukon avulla.

Möhkön masuuni aloitti toimintansa kesällä 1849. Seuraavana vuonna ruukki sai privilegion myös kankirautavasaran, kahden ahjon, nippuvarasan ja kahden naulavasaran rakentamiseen. Ruukin toimintaa häirtisi kuitenkin pahoin pitkä riita kosken patoamisesta. Alkuperäisen privilegion mukaan minkäänlaista patoa ei saanut rakentaa kosken poikki, vaan vesivoima ruukille oli johdettava pitkin joensuuntaista kanavaa. Erityisen kiivaasti patoamista vastusti lähiseutujen huomattavin maanomistaja, tunnettu sahamies Nils Ludvig Arppe, josta myöhemmin tuli Möhkön omistaja. Lopulta Rauch pystyi osoittamaan padon välttämättömäksi ja sai 1851 luvan sen rakentamiseen.

Riita padosta jatkui kuitenkin edelleen ja heinäkuussa 1851 myös ravaaikeuksiin joutunut Rauch myi Möhkön Arppelle. Kuukautta aikaisemmin Arppe oli hankkinut omistukseensa myös Käenkosken harkkokohtin. Möhkössä oli tällöin jo kaksi masuunia, sillä Rauch oli rakennuttanut 1851 ilman virallista lupaa myös toisenkin masuunin ruukilleen. Sitä ei kuitenkaan koskaan otettu käyttöön ja Arppe purki sen epäonnistuneena. Tämä masuuni oli samassa hyttirakennuksessa vanhemman masuunin kanssa. Sen rakenne oli erikoinen ja muistutti Sumpulan ruukin masuunia Karjalassa. Möhkön masuunin graniittiliuskosta tehty alaosa oli 4,7 m korkeudelle neliömäinen ja sen päällä oli 4,1 m korkea kahdeksansivuisen parallelipipedin muotoinen osa. Sen yläpuolella oli vielä yli 10 m korkea savupiippu, jossa oli aukkoja malmin ja hiilen panoa varten. Sumpulasta poiketen masuunin piippu oli sylinterimäinen.

Sotavuosien kasvanut raudankysyntä sai Arppen uusimaan jo pahoin ränsistyneen ruukin. Molemmat vanhat masuunit purettiin ja korvattiin yhdellä, aikaisempia huomattavasti suuremmalla masuunilla. Se valmistui 1856 ja heti ensimmäinen puhallus kesti peräti 2½ vuotta. Ruukin takkiraudantuotanto kuvaa hyvin uuden masuunin tehokkuutta. Kun Möhkössä 1850-52 vuosittain oli saatu sulatettua noin 3500 kippunutta, valmistettiin 1857-60 jo peräti 17 605 kippunutta vuosittain. Hyttirakennus paloi 1861 ja tuli vaurioitettua pahoin masuunina, puhalluslaitetta ja sen apuna ollut höyrykonetta. Seuraavana vuonna se oli uudelleen entisenkaltaiseksi rakennettuna jälleen toiminnassa, nyt kuitenkin vesihormein varustettuna.

Arppe kuoli joulukuussa 1861, ja ruukkitoimintaa Möhkössä sekä Wärtsilässä jatkoi yhtiö "N.L.Arppen perilliset". Välillä taloudellisten vaikeuksien vuoksi lamaannuksissa ollut takkiraudantuotanto kasvoi jälleen 1860-luvun lopun kohonneiden raudanhintojen mahdollistamana. Vanhojen privilegioiden turvin rakennettiin Möhköön 1871 uusi masuuni ja kaksi naulavasaraa 1878. Uusi masuuni oli kooltaan ja muodoltaan samanlainen kuin vanhakin masuuni. Molempien pyramidinmuotoinen alaosa oli hakatusta syeniitistä, tiilinen yläosa oli pyöreä. Uuden masuunin täyttö tapahtui paternoster-tyyppisen nostolaitteen avulla. Möhkö kohosi tuotannoltaan yhdeksi Suomen suurimmista ruukeista ja esim. 1873-74 sulatettiin vuosittain 24 513 kippunutta takkirautaa. Manufaktuurituotteiden, etupäässä naulojen, valmistus oli vähäistä (1878-84 vuosittain keskimäärin 51 kippunutta).

Vuorimestari C.P. Solitander kävi Möhkössä 1881, ja kuvaa ruukkia seuraavasti:

Möhkössä on kaksi komeaa masuunia, jotka muistuttavat muodoltaan ja kooltaan saman yhtiön omistamaa Wärtsilän masuunia. Ne olivat 12,4 m korkeita ja panosaukon halkaisija oli 2,1 m. Masuunien pesät oli juuri tällöin muutettu nelikulmaisista pyöreiksi. Kummallakin masuunilla oli oma kolmisylinterinen kaksivaikutteinen Baggen puhalluskoneensa ja puu-lämmitteinen, Wasseralfinger-tyyppinen lämminilmalaitteensa.

Ruukki tuotti Solitanderin käydessä siellä vain takkirautaa. Se myytiin osittain suoraan Pietariin, osittain kuljetettiin Wärtsilään edelleen jalostettavaksi. Kuljetusmatka oli huomattavan hankala. Rauta jouduttiin aluksi raahaamaan monien järvien ylitse lähes 45 km päähän Korpi-selän Karalin lastauspaikalle. Monta uudelleenlastausta tarvittiin vielä myöhemminkin, ennenkuin rauta oli Wärtsilässä tai Pietarissa. Sensijaan järvimalmin kuljetus lähijärviltä ruukille oli huomattavasti helpompaa. Möhköllä oli oma erikoisrakenteinen, matalakulkuinen spiipiratastahöyryhinaaja ja useita lotjia. Kosken ohitse ruukinpaikan halki oli 1872 rakennettu noin 650 m pitkä neljällä sululla varustettu kanava. Se palveli osittain liikennettä ja oli osittain myös vesivoiman säätelijä. Pääkanavasta erosi vanhemmalle masuunille toinen, suluton voimakanava. Möhkön kanava on merkittävin yksityisen yhtiön rakennuttama sulkukanava Suomessa. Sulkujen pituudet olivat ylhäältä lukien 123 m, 28 m, 40 m ja 22 m, kanavan leveys sulkujen kohdalla oli 5,3 m. Kolme viimeistä sulkua olivat yhdessä ryhmässä kanavan alapäässä ja niiden yhteydessä oli myös kuivatelakka. Ensimmäinen sulku oli kanavien risteuksen yläpuolella ja sen päätehtävänä oli säännöstellä vesivoimaa.

Möhkön ruukin käyttämä malmi nostettiin 1870-80-luvuilla 29 järvestä, joista tärkeimmät olivat Koitere, Vieksjärvi, Vuottojärvet, Luovinjärvi, Harkkojärvi, Hattujärvi ja Oskajärvi. Malmien laatu oli hyvä ja yksi malminnostajapari, tavallisesti mies ja vaimo, sai päivässä nostetuksi noin 164 kg malmia. Ruukin tarvitsema hiili poltettiin osittain miiluisissa, osittain ruukin kuudessa hiiliuunissa. Hiilihuoneiden rakenne oli erikoinen, sillä sivuseinät puuttuivat ja taitteinen katto ulottui maahan saakka. Sulatuksessa tarvittava kalkkikivi jouduttiin kuljetamaan kaukaa Jänisjärven rannalta. Masuunin pesäkivet Möhköön ja Wärtsilään saatiin Suojärven Walkiavaarasta. Työntekijöitä Möhkössä oli 1881 82 henkeä ja koko ruukkiyhteisön suuruus oli 286. Ruukilla oli oma koulu (ensimmäinen toimintavuosi 1859).

Seuraavien vuosikymmenten aikana ruukkitoiminta Möhkössä jatkui entisenkaltaisena, ilman mainittavia uudistuksia. Tuotantoluvut pysyivät suurina (1886-1896 sulatettiin vuosittain keskimäärin 21 235 kippunaa takkirautaa). Ruukille rakennettiin 1893 myös tervauuneja. Möhkön kannattavuus väheni kuitenkin tasaisesti, sillä hankalien liikenneyhteyksien merkitys korostui entisestään. Möhkön fosforipitoinen takkirauta ei myöskään erityisen hyvin sopinut toimintaansa uudistaneen Wärtsilän martinraudan raaka-aineeksi. "Wärtsilä-Aktie Bolag" (perustettu 1898) päättikin keskittää koko raudantuotantonsa Wärtsilään, ja 1907 sulatettu 14 324 kippunaa päättivät Möhkön ruukin toiminnan. Ruukki laajoine metsäalueineen myytiin aluksi "Ilomants Skogsfastighets Aktiebolagetille" ja jo 1907 se joutui suuren "Aktiebolaget W.Gutzeit & Co:n" haltuun. Ruukille kuulunut saha ja sen yhteyteen 1910-luvulla perustetut höyläämö, mylly ja sähkölaitos jatkoivat teollista toimintaa Möhkössä 1960-luvulle saakka. Myös naulapaja oli toiminnassa itsenäisenä yrityksenä (Veljekset Kivinen Sortavalasta) useita vuosia masuunien sammumisen jälkeenkin.

ALUEINVENTOINTILOMAK :

1. Lääni	Kuopio	3. Alue
2. Kunta	Vieremä	Nissilän harkkohenkki
4. Kylä/Kaupunginosa	Nissilä	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUKSEN KUVAUS JA HISTORIA

Nissilän harkkohenkki on sijainnut Rotimojärvestä etelään laskevan vuolaan Rotimojoen Myllykoskessa (Nissilänkoskessa), joen länsirannalla. Hytinpaikalle ja hieman sen alapuolella olevalle myllylle johtaa pellonlaitaa myöten vanha maatonut tiepohja. Luhistumaisillaan oleva hirsinen myllyrakennus on ilmeisesti viime vuosisadan puolelta, joskin se on ollut käytössä vielä 1930-40 -luvulla. Myllyn koneisto sementtikivineen on myös tältä ajalta, vanhat myllynkivet lojuvat ulkona. Myllyllä on ollut oma pato.

Harkkohenkki on ollut jonkin verran myllyn yläpuolella. Kosken sivulla kulkee noin kaksi metriä leveä oja, ilmeisesti voimakanavan jäännös. Voimakanava alkaa vanhalta padonpaikalta, josta erottuu joitain hirsikehiä. Padon alapuolella on noin 7 x 7 metrin suuruinen neliö, jonka keskellä on noin 1,5 m korkea kumpu. Kummussa on liuskekiven kappaleita. Se on todennäköisesti harkkohenkin raunio. Rauniota ympäröi selvä ojamainen ura. Harkkohenkin raunio länsipuolella on paikoin jopa yli neljän metrin korkuinen, yllättävän laaja kuonakasa. Kuonavuoresta koilliseen erottuu selvästi noin 19 x 8 metrin suuruinen kenttä, jossa on tasaisin välein ainakin 11 samansuuntaista painannetta (jonkin rakennuksen pohjahirsistä?). Lähellä sitä ylempänä runteella on myös pienehkön asuinrakennuksen pohja. Ruukinpaikan takana oleva rinne on korkeahko ja jyrkkä. Rinteen päällä on sysiä, itse rinteessä jonkin verran kuonaa. Läheisen Korholan (ent. Partalan) päärakennuksen runko on ilmeisesti viime vuosisadan alkupuolelta.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Myllykosken yläpuolella jokea on perattu ja pengerretty kalanviljelytarkoituksiin.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3324 12

14. VALOKUVAT

Neg. RHO 48 884-7, 48829

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 115

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Korolan isäntä

NISSILÄN HARKKOHYTTI

Nissilän harkkohytin perusti Salahmin ruukin apuhytiksi kauppaneuvos Zachris Franzen Nissilän kylän Partalan talosta vuokratulle maalle. Hytti oli valmiina ainakin jo vuonna 1844, jolloin siellä valmistettiin 31 1/2 kippuntau harkkoja. Hytti oli aluksi yksipiippuinen mutta ainakin jo vuonna 1860 kaksipiippuinen. Puhallusta hoito kolme suippopaljetta. Hytti oli toiminnassa ainakin vielä 1873. Vuonna 1875 rakennutti Paul Wahl Salahmin ruukille masuunin eikä Nissilää enää tarvittu. Harkkohytti hävitettiin 1876.

Harkkohytti käytti etupäässä Rotimojärven, mutta myös Raha- ja Marttisenjärvien malmia. Sitä kaavittiin ylös myös talvisaikaan. Päätelien säilyneiden kuonakasojen suuruudesta hytin tuotanto on ollut suhteellisen suuri. Vuonna 1845 hytillä työskenteli kaksi harkonpuhaltajaa. Kaikki harkot jalostettiin Salahmissa.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue
2. Kunta	Noormarkku	Noormarkun ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa		5. Omistaja(t) Oy Ahlström Ab

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Rakennukset ovat moitteettomassa kunnossa. Isotalo entistettiin 1966.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-
historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 1144 01

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine I-III
Juhani Aho: Antti Ahlström I-II (1927)
P.H.Norrmen: Firman Ahlström (1927)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 12/1984

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Isännöitsijä L. Gripenberg

LIITE

Noormarkun ruukki.

Noormarkun entisen rautaruukin alue on nykyisin keskipisteenä yhdelle maamme arvokkaimmista kulttuurimaisemakokonaisuuksista. Suoranaisen teollisen toiminnan muistomerkkien merkitys kulttuurimaiseman osatekijöinä Noormarkussa ei kuitenkaan ole hallitseva, vaan alueen keskeisimmät rakennukset ovat laajojen puistoistutusten ympäröimät kolme kookasta asuinkartanoa, A. Ahlström Oy:n pääkonttori sekä virkailija-asunnot.

Tuotantorakennukset ovat sijoittuneet putouskorkeudeltaan matalahkon, kallioisen kosken rannoille siten, että vasarapaja on joen pohjoisrannalla ja saha etelärannalla. Noormarkun nykyinen vasarapaja on rakennettu 1893 edellisen, tulipalossa tuhoutuneen puurakenteisen pajan paikalle. Rakennus on luonnonkiveä, päädyt ovat tiilestä. Myös slagitiiltä on käytetty paikoin. Pajan laitteistosta on säilynyt yksi kankirautavasara alasimineen ja vesirattaineen. Sensijaan mm. ahjot on purettu. Vasarapajan koskenpuoleisella sivulla on 1914 rakennettu tiilinen pienvoimalaitos ja sen puuränni. Ensimmäinen sähkövoimalaitos Noormarkkuun valmistui tosin jo 1896. Pajan vieressä on hirsinen rautavarasto, joka on ilmeisesti tehty 1883 raivonnon tulipalon jälkeen. Pohjoispuolella olleista hiilihuoneista on muistuttamassa vain maan tummuus.

Teollisuushistoriallisesti mielenkiintoinen rakennus on myös joen etelärannalla oleva kookas koristeellinen vesisaha. Viime vuosisadan jälkipuoliskolla rakennettu saha on myös laitteistoltaan hyvin säilynyt. Lähellä oleva "Metsäkonttori" -niminen pitkä konttori- ja asuinrakennus on vanhasta kartasta päätellen rakennettu ennen vuotta 1865. Tällöin sen eteläpuolella oli myös 14 hiilimiilua.

Entisen rautaruukin työväenasunnot sijaitsevat säännöllisenä ryhmänä pajan koillispuolella. Rakennuksista ainakin kuusi ("Seppälä", "Emmala", "Kallela", "Ilola", "Toivola" ja "Kuskila") on palovakuutusasiakirjoista päätellen rakennettu ennen vuotta 1878. Sensijaan "Rantala" ja "Hilmala" ovat mainittua vuotta nuorempia. Työväenasuntojen itäpuolella olleista seppien talousrakennuksista on säilynyt erikoinen kellari- ja halkoliiterirakennus, jonka alaosa on luonnonkiveä.

Ruukinkartano sijaitsee myös joen pohjoisrannalla, vasarapajasta luoteeseen. Nykyinen, kookas kaksikerroksinen hirsirakennus rakennettiin aikaisemman taitekattoisen ruukinkartanon viereen 1877-1881. Uusrenessanssityylisen, tornilla varustetun koristeellisen kartanon, "Isotalon", on suunnitellut ruotsalainen arkkitehti Evert Lagerspetz. Rakennusta ympäröivän puiston on 1870-luvulla suunnitellut agronomi Henry Gibson. Vanhempi, 1800-luvun alussa rakennettu ruukinkartano on purettu.

"Isotalon" ja työväenasuntojen välimaastossa, vasarapajan pohjoispuolella, on ruukin konttorirakennus sekä varastoja. Nykyinen paikallis-konttorirakennus on ilmeisesti 1900-luvun alkupuolelta, sillä vielä 1880-luvulla laaeitussa kartassa konttori sijaitti lähempänä päärakennusta. Konttorin pohjoispuolella on erikoinen, pitkäkök hirsirakennus, jossa 1880-luvulla oli viljamakasiini, konttorin puuliiteri ja tornimaisena ulokkeena vesitorni. Sen vieressä olevassa "kymppi"-nimisessä asuinrakennuksessa oli 1880-luvulla myös aitta. Ruukin talousrakennukset, mm. entinen navetta, vaunuliiteri ja kasvihuoneet, ovat konttorirakennusryhmän pohjoispuolella. Kukkulan päällä on avoin

100 k

kellotorni, jonka harjalla olevassa viirissä on vuosiluku 1806.

Joen etelärannan keskeinen rakennusryhmä on A.Ahlström-yhtiön entinen pääkonttorirakennus ja sen kanssa aksiaalisesti sijoitetut virkailija-asunnot. Pääkonttorirakennuksen on suunnitellut arkkitehti Emil Fabritius 1912, ja rakennus valmistui 1916. Ympäröivän geometrisen puiston suunnittelija on Bengt Schalin.

Lundberg
Nnormarkun ruukkimaisemaan sisältyvät myös ruukinpaikalta luoteeseen sijaitsevat kaksi rakennustaiteellisesti erityisen huomattavaa asuin-kartanoa; Havulinna ja Villa Mairea. Rakennuksista vanhemman, Havulinnan, on suunnitellut arkkitehtitoimisto Grahn, Hedman & Wasastjerna Walter Ahlströmin toimeksiannosta. Lopulliset piirustukset on laatinut mainitussa toimistossa työskennellyt arkkitehti G.A. Lundberg. Kaksikerroksinen monimuotoinen tiilirakennus edustaa tyyllisesti englantilaisvaikutteista jugendia ja se valmistui 1901. Maire ja Harry Gullichsenin rakennuttama, arkkitehti Alvar Aallon suunnittelema Villa Mairea valmistui 1939. Funktionalistinen rakennus on yksi modernin arkkitehtuurin tärkeimpiä muistomerkkejä maailmassa.

NOORMARKUN RUUKKI (NORRMARKS BRUK)

Noormarkku on viimeinen Ruotsin vallan aikana perustettu rautatuukki Suomessa. Huhtikuussa 1806 sai everstiluutnantti, myöhemmin Vaasan läänin maaherra, vapaaherra Carl Bonstantin de Carnall privilegion kankivasaran ja ahjon rakentamiseen Ulvilan Torajärvenjoen (Noormarkunjoen) Makkarakosken länsirannalle, Herrgårdin ratsutilan maalle. Makkarakosken rannalla oli jo ennen ruukin perustamista vesimylly.

Uudelle ruukille myönnettiin, vastoin de Carnallin suurempia toiveita, vain 500 kippunan taontaoikeus. Syynä pieneen taontaoikeuteen oli ensisijaisesti pelko metsien riittämättömyydestä, sillä Noormarkun lähelle oli jo aikaisemmin perustettu Fredriksforsin ja Fredriksbergin ruukit sekä Tuorsniemen lasilehdas. Myös lupa nippu- ja naulavasaraa varten myönnettiin Noormarkulle vasta 1814. Ruukin käyttämä takkirauta ostettiin Grythyttanin vuorikunnasta Ruotsista, ja se kuljetettiin Noormarkkuun noin 12 km päässä sijaitsevan Lytlylän lastauspaikan kautta.

Sota ei juurikaan häirinnyt ruukin toimintaa. Noormarkku oli kuitenkin koko 1800-luvun alkupuoliskon vain vähäinen rappeutunut ruukki, jossa ei ollut tehty mainittavia uudistuksia. Vesipulasta johtuen ei edes sallittua 500 kippunan kankirautamäärää juuri koskaan saatu taotuksi täyteen ennen 1850-lukua. Manufaktuuripajassa valmistettiin kuitenkin vuosittain noin 200 kippunaa erilaisia nauvoja, pultti- ja peräsinrautaa, moukareita, kuokkia, hevosenkenkiä jne. Ruukki työllisti esimerkiksi v. 1840 kuusi vasaraseppää, kaksi nippuseppää, rakennusmestarin, myllärin ja 25 muuta ruukkityöläistä.

Pienistä tuotantoluvuista huolimatta Noormarkun ruukin tuotteiden kysyntä oli hyvä Satakunnan laivanrakennuskaupungeissa erityisesti 1850-luvulla. Tästä syystä ruukki sai 1852 tilapäisen luvan toisen ahjon käyttämiseen, ahjo oli rakennettu tosin jo aikaisemmin. Vuonna 1858 lupa toiseen ahjoon tehtiin pysyväksi. Kankirautaa valmistettiin 1857-64 vuosittain jo noin 786 kippunaa ja manufaktuurirautaa 185-64 noin 294 kippunaa vuosittain.

Vapaaherra de Carnall kuoli jo 1832. Hänen perillisensä hoitivat ruukkia vuoteen 1864, jolloin Noormarkku myytiin Fredriksforsin ja Fredriksbergin ruukinpatruunalle Karl Johan Lönegrenille. Päinvastoin kuin kahdessa viimeksimainitussa ruukissa, ei Lönegrenin omistusaika Noormarkussa tuonut mukanaan merkittäviä uudistuksia, vaan tuotanto päinvastoin pieneni. Lönegrenin vararikon seurauksena ruukki ja sen lähelle rakennettu suurehko vesisaha huutokaupattiin 1870. Ne osti suurliikemies Antti Ahlström, joka näin ensimmäisen kerran tuli tekemisiin rautateollisuuden kanssa. Pääsyynä Noormarkun ostoon olivat kuitenkin ruukkitilan suuret metsät.

Ruukin vasarapaja rakennettiin A.Ahlströmin toimesta kokonaan uudelleen 1870-luvun alussa. Pajaan tuli 1873 myönnetyn luvan mukaisesti kaksi francecomte-ahjoa, sulainvasara, kaksi kankirautavasaraa. Yksi vanhoista saksalaisahjoista säilytettiin erikoistöitä varten. Uudistus näkyi heti ruukin tuotantoluvuissa, ja 1874-84 Noormarkussa taottiin vuosittain keskimäärin jo noin 1622 kippunaa kankirautaa. Manufaktuurituotteita valmistettiin 1872-78 vuosittain noin 363 kippunaa, mutta laivanrakennuksen väheneminen erityisesti seuraavan vuosikymmenen alussa pienensi ruukin tuotteiden kysyntää. Noormarkun kankirauta myytiin suureksi osaksi Venäjälle. Ruukin käyttämät hiilet valmistettiin oman sahan jätelaudoista.

Noormarkun paja, hiilihuone ja kankirautavarasto paloivat 1883, mutta ne rakennettiin uudelleen seuraavan vuoden alkuun mennessä. Uusi tulipalo hävitti vasarapajan 1893, jonka jälkeen se rakennettiin kivistä. Raudanjalostus Noormarkussa jatkui vähäisessä mittakaavassa vuoteen 1920.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Vaasan	3. Alue
2. Kunta	Oravainen	Oravaisten ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Oravainen	5. Omistaja(t) Oy Keppo Ab, Oravaisten tehdas

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Oravaisten tehdasalue sijaitsee noin kahden kilometrin päässä merenrannasta Kimojoen varrella. Etäisyys saman joen varrella sijaitsevasta Oravaisten entisestä emäruukista Kimosta on noin kahdeksan kilometriä.

Ruukkitoiminnasta alkunsa saanut Oravaisten suuri tehdasyhteisö on yhtenäinen ja erityisesti Pohjanmaalla ainutlaatuinen kokonaisuus. Säilyneen rakennuskannan pääosa ajoittuu tehtaan kukoistuskauteen 1920-20 -luvulla ja vain vähän on muistuttamassa Oravaisten raudantuotantovaiheesta.

Nykyisten punatiilisten tehdasrakennusten ryhmä on entisen masuunin ja konepajan paikalla. Masuuni on vanhan karttamateriaalin mukaan purettu 1900-15 välisenä aikana. Sen sijaan osia 1860-luvun alussa rakennetusta valimo- ja konepajarakennuksesta sisältyy mm. ikkuna-aukoituksesta päätellen ilmeisesti tehdasrakennukseen F5-6. Koko tehdaskompleksin pääasialliset rakentamisajat ovat 1900-luvun alkuvuodet, 1920-luku, 1939-40 ja 1950-luvun alkupuoli. Tehdasrakennusten länsipuolella ollut masuunikuonakasa tasoitettiin 1970-luvun puolivälissä.

Myös Oravaisten tehtaan asuinrakennuskanta kuvaa tuotannon ja samalla työntekijöiden määrän kasvua 1920-30 -luvulla. Rakennuksista ruukinaikainen on varmuudella vain puinen leivintupa (D5) jonka rakennusvuodeksi mainitaan 1805. Vanhan ruukinkadun rakenne on suurimmaksi osaksi hajonnut ja uudet työväenasunnnot on sijoitettu väljemmin tehtaan lähiympäristöön. Vuonna 1975 Oravaisissa oli 16 kaksikerroksista työväenkasarmia ja suunnilleen yhtä monta yksikerroksista asuinrakennusta. Tuöväenkasarmien nimet viittaavat mielenkiintoisella tavalla tehdasyhteisön vaikeisiin. Vanhimpien työväenkasarmien nimet olivat ruotsinkielisiä, mutta erityisesti 1920-luvun alussa monet uudet rakennukset saivat suomenkielisen nimen. Tämän herättämän vastustuksen vuoksi otettiin käyttöön neutraalit tähdenimet. Oravaisissa ovat mm. seuraavat työväenkasarmit (suluisissa rakennusvuodet): Tallbo (1894), Karjala (1890), Österbo (1904), Söderbo (1917), Vesterbo (1918), Värnamo (1919), Hyvälä (1898), Pajula (1920), Kuusela (1920), Hollola (1922), Koivula (1911), Pajala (1920), Capella (1919), Sirius (1923), Auramo (1925), Vellamo (1928), Vega (1923), Vesta (1924), Virgo (1918), Argo (1920), Jokela (1919), Mökkilä (1924), Haapala (1940), Metsälä (1938) ja Palola. Viimeksimainittu työväenkasarmi on rakennushistorialtaan mielenkiintoinen, sillä se on alunperin noin 1890 rakennettu, 1894 toimintansa lopettaneeseen Kimon paloviinanpolttimoon liittynyt rakennus, joka 1934 siirrettiin nykyiselle paikalleen Oravaisiin. Tehtaan johtajan asunto on rakennettu 1892, mutta sitä on useaan otteeseen myöhemmin muutettu. Myös kosken itärannalla oleva asuinrakennus on rungoltaan 1800-luvulta (1860-luvun kartassa oleva renki- ja leivintupa?) mutta se on samoin täydellisesti saneerattu.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Suurin osa Oravaisten työväenkasarmeista on päätetty säilyttää ja peruskorjata.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 133411 + 2312 02

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine I-II

Suomen kauppa, meriliike ja teollisuus sanoin ja kuvin (1908)

Kotimaisen teollisuuden Albumi (1913)

Tekn.förhandl. 1885

JA 1838

Vasabladet 11.1.1975

Oravais Sockens historia (1917)

Helmgren Tegengren: Kimo Bruks och Oravais Masugns

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET historia (käsikirjoitus, 1931)

A.Wörlund (Oy Keppo Ab)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 9/1982

ORAVAISTEN RUUKKI

Vasta 1736 ryhtyi Kimon ruukin uusi omistaja, tukholmalaiskauppias Anders Sahlstedt, toteuttamaan Kimon perustamisprivilegiossa 1703 myönnettyä lupaa masuunin perustamisesta ruukin yhteyteen. Alunperin se oli tarkoitettu korvaamaan Orisbergin ruukin jo 1600-luvun lopulla käytöstä jäänyttä, raunioitunutta masuunia. Koska masuunia ei kuitenkaan rakennettu Kimoon vaan melkein kymmenen kilometriä lähemmäksi merta, tuli Oravaisista muodollisesti itsenäinen ruukki. Sen historia on kuitenkin tiiviisti sidoksissa Kimon vaiheisiin ja käytännössä se oli vain tämän ruukin osa.

Kun Kimon ja Oravaisten ruukit 1738 testamentattiin tukholmalaiskauppias Albrecht Theelille, olivat Oravaisten masuunin rakennustyöt vasta puolivälissä. Kaksi pasutusuunia tosin oli jo valmiina. Ilmeisesti masuuni ei rakenteiltaan ollut täysin onnistunut koska se jouduttiin rakentamaan kokonaan uudelleen 1752-53. Jälleen 1780 masuuni uusittiin, nyt Fiskasin masuunimestari Lars Uhrin johdolla. Ulkomuureiltaan harmaakivisen masuunin sivun pituus oli noin 12,5 m ja sen piippu oli hiekkakiveä.

Orisbergin, Kimon ja Oravaisten ruukit yhdistettiin alunperinkin tavoitteena olleeseen kiinteään yhteistyöhön, kun laaja ruukkiyhtiö John Jennings ja Robert Finlay osti ne kaikki 1758. Finlayn 1771 tapahtuneen vararikon selvittelyjen jälkeen ruukit joutuivat tukholmalaiskukkukauppias Bengt Magnus Björkmanin omistukseen. Oravaisten masuuni oli vuosisadan lopulla Fiskarsin masuunin rinnalla ajoittain Suomen suurin takkiraudantuottaja. Sen puhallukset kestivät keskimäärin 144 vuorokautta ja vuosituotanto oli 1477 kippunan molemmin puolin. Ruukin takkirauta kuljetettiin pääosin lotjilla ylös jokea läheisen Kimon ruukin vasarapajojen taottavaksi mutta myös Orisbergissä taottiin Oravaisten takkirautaa.

Bengt Björkmanin poika kapteeni Lars Magnus Björkman (aateloituna Björkenheim) tuli haikkien kolmen Pohjanmaan ruukin ja suuren Kepon sahan omistajaksi 1818. Oravaisissa oli tällöin vain vanha masuuni, vesirattaan käyttämä malminmurskainvasara sekä veromylly. Kapteeni Björkmanin omistuskauden alkuvaihe oli Oravaisissa merkittävien uudistusten aikaa. Vanhat kuoppapasutusuunit korvattiin ylimasuunimestari Gustaf Laurellin johdolla 1835 rakennetuilla, kahdella tulisijalla varustetulla Starbäckin tyyppisellä pasutusuunilla. Vanhat suippopalkeet korvattiin kaksi vuotta myöhemmin kaksisylinterisellä, kaksitoimisella puhalluskoneella. Samana vuonna hankittiin myös Ruotsin Ankarstrumin ruukilla valmistettu lämminilmalaite. Kaksisylinterinen puhalluskone vaihdettiin 1858 tehokkaampaan kolmisylinteriseen yksitoimiseen puhalluskoneeseen ja myös lämminilmalaite uusittiin 1861. Viimeksimainittuna vuonna myös vanha rouhinvasara korvattiin murskainvalssilla. Masuunin piippu uusittiin kvartsimassaiseksi 1853 ja samalla asennettiin hormeihin vesiputket. Piippua korotettiin 1861 lähes kaksi metriä, jolloin sen korkeudeksi tuli noin 11,3 m. Panosaukon halkaisija oli 1,8 m

Oravaisten masuunin sulattamasta malmista tuli kaksi kolmannesta 1700-luvulla perinteisesti Utön kaivoksesta ja loppu kolmannes mm. Herrängin kaivoksesta. Ero Ruotsista toi mukanaan raaka-ainekriisin. Sen seurauksena louhittiin 1830 kokeeksi myös Orisbergin ruukin syntyyn 1600-luvulla vaikuttanutta Hopiavuoren rautamalmiesiintymää, mutta siitä valmistettu rauta osoittautui köyhäksi ja punahauraaksi. Sillbölen kaivoksen kotimaisella vuorimalmilla oli Oravaisten ruukille tärkeämpi merkitys 1832-54, koska Björkenheim omisti kaivoksesta neljänneksen. Jonkin verran masuunissa sulatettiin myös valtion omistaman Jussarön kaivoksen

malmia. Erityisesti 1850-luvulla Björkenheimin ruukeilla oli suuria malminsaantivaikeuksia. Jo 1853 vuorimalmien ohella sulatettiin myös järvi- ja suomalmeja ja 1855 niiden osuus oli lähes 42 %. Järvimalmi nostettiin etupäässä Luppajärvestä ja Korttesjärven Palojärvestä, mutta suomalaisia kuljetettiin lähipitäjien lisäksi myös Viipurin läänistä. Järvi- ja suomalaisista valmistetusta takkiraudasta tuli kuitenkin kylmänhaurasta eikä tätä ominaisuutta onnistuttu poistamaan edes Walfrid Brehmerin ohjeiden mukaan 1847 valmistetussa putlausuunissa jossain määrin muistuttavassa takkiraudan puhdistusuunissa.

Jo 1829 Oravaisten masuunin yhteydessä toimi pieni valimo, jossa vuosittain valmistettiin hieman alle 10 kippunutta pannuja, patoja, helloja ja mortteleita jne. Björkenheim sai 1859 luvan tämän valimon laajentamiseen ja täydentämiseen konepajalaitteistolla. Uudet laitokset paloiivat 1860 mutta ne rakennettiin tiilestä heti uudelleen. Myyntiesitteen mukaan Oravaisten konepaja valmisti mm. kolmisynterisiä puhalluskoneita, puima-, harava-, kylvä- ja lypsykoneita, äkeitä, auroja, kahvimyllyjä, lapioita jne. Laajimmillaan valimo ja konepaja työllistivät lyhyenä toiminta-aikanaan 37 henkeä.

Valimon laajentaminen johti heti järvi- ja suomalaisien käytön kasvamiseen Oravaisissa. Jo 1859 niiden osuus masuunin sulattamasta raakamalmista kohosi yli 82 %. Kun ruotsalaisen takkiraudan saanti helpotui 1860-luvun alussa, järvimalmien osuus tasaantui (1860-66) noin 26 %. Masuunin tuottaman valurakkiraudan määrä oli 1859 peräti 2758 kippunutta ja myös 1860-66 keskimäärin 729 kippunutta. Samoin takkiraudan tuotantoluvut kasvoivat Oravaisissa tasaisesti. Kun 1820-40 sulatettiin vuosittain vain noin 1716 kippunutta, oli vastaava luku 1847-56 jo 2540 kippunutta ja 1858-66 4323 kippunutta.

Kimon tavoin myös Oravaisten masuunin toimintaa häiritsi erityisesti 1800-luvun jälkipuoliskolla yhä paheneva hiilen puute. Jo 1840-luvulla oli Kimon ja Oravaisten yhteisen satamapaikan lähelle, Tacksamvik-lahden rannalle rakennettu hiiliuuneja. Myöhemmin uunien määrä kohosi yhdeksään. Hiilipuut uitettiin uuneille saaristosta. Masuunissa tarvittava kalkkikivi tuotiin aluksi Gotlannista, myöhemmin mm. Ruotsin Roslagenista.

Oravaisten ruukista 1860-luvulla laadittu palovakuutuskaartta kuvaa hyvin ruukkiin kuuluvien rakennusten määrää ja niiden keskinäistä sijaintia. Oravaisissa oli tällöin 52 erilaista rakennusta. Oman ryhmänsä muodostivat luonnollisesti padon alapuolella kosken molemmilla rannoilla olleet tuotantorakennukset (masuuni, valimo, 1864 kivistä tehty käsipaja, mylly, pasutusuuni, malmi-, hiili- ja rautavarastot jne). Joen itäpuolella olivat ruukinkartano ja konttorirakennus sekä talousrakennuksia. Työläisten asuinrakennukset (11 kpl) pienine navettoineen ja aittoineen olivat joen länsirannalla masuunilta pohjoiseen johtavan ruukinkadun molemmin puolin.

Juuri hiilipuula pakotti Oravaisten masuunin lopettamaan toimintansa 1866. Jo hieman aikaisemmin tuotanto myös konepajassa ja valimossa oli lakanut. L.M. Björkenheimin perilliset myivät 1875 Oravaisten masuunin Kimon ruukin mukana Anders Reinhold Wangelille jonka leski puolestaan myi Oravaisten rakennukset veljenpojalleen turkulaiselle konttoristille Gustaf Hedbergille.

Oravaisten teollisuushistoriassa alkoi uusi vaihe, kun Hedbergin toimesta perustettu "Masugns Yllevefveri och Färgeri" aloitti toimintansa alkuvuodesta 1886. Vanha konepaja ja valimorakennus oli muutettu villakehräämökseksi ja kutomoksi, jonka päätuotteena olivat kaulahuivit. Tehdas työllisti heti 34 henkeä. Samaan aikaan Oravaisista kehittyi myös suuri maanviljelystila. Ensimmäisen kutomon toiminta päättyi vararikoon 1893, mutta

uusi "Oravais Fabriks Aktiebolag" jatkoi heti yritystä. Osa värjäämöstä ja koko kehräämö tuhoutui tulipalossa 1905. Palon jälkeen tehdasta laajennettiin sekä sen laitteistoa uusittiin, samalla kun tuotevalikoimaa monipuolistettiin. Ennen ensimmäistä maailmansotaa (1913) tehdas työllisti jo 185 henkeä, näistä 75 % naisia. Päävalmisteina olivat sarkat, puku-, päällystakki-, kappa- ja hamekankaat sekä vuodehuovat.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Mikkeli	3. Alue
2. Kunta	Savonlinna	Oravin ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Oravi	5. Omistaja(t)
		useita

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-
historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 4212 01

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Laine I-III

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 8/83

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET
Outi Peisa

Liite

Oravin ruukki on sijainnut Haukiveden ja Oraviveden toisistaan erottavalla kapeahkolla kannaksella. Oravi on, Sourun ruukin ohella, maamme vanhoista rautatehtaista ainoa, joka ei ole lainkaan käyttänyt vesivoimaa voimanlähteenään. Sen sijaan ruukin sijainti kannaksen halkaisevan avokanavan varrella on ollut liikenteellisesti edullinen niin malmin, sysien kuin valmiiden tuotteidenkin kuljetuksen kannalta. Vesiliikenteen vilkkaudesta ovat yhä muistuttamassa monet laiturien ja paalutusten rauniot ruukin entisessä laivarannassa (1800-luvun jälkipuoliskolla laaditussa kartassa on merkittynä kahdeksan suurehkoa laituria).

Oravi on yksi niistä suurista mutta lyhytikäisistä rautaruukeistamme, joiden kulttuurimaisemaan jättämät jäljet ovat yllättävän vähäisiä. Varsinaisista teollisista laitteista on näkyvillä vain joitain peruskiviä, kiinnitysrautoja ja rakennusjätettä. Rantaa seuraava paikallistie on syntynyt entisen ruukin rautatien penkereelle. Sen varrella, masuunipaikan pohjoispuolella, on kolme nelikulmaista pääosin luhistunutta kivilatomusta, jotka ilmeisesti ovat ruukin kuivausuu-nien raunioita. Niiden vieressä on suurehko kuoppa ja ympärillä epä-määräistä rakennusjätettä. Varsinainen ruukinpaikka on palstoitettu omakotitonteiksi, mikä osaltaan on lisännyt ruukkimaiseman katoamista.

Myös rautaruukkiin liittynyt muu rakennuskanta on lähes kokonaan hävinnyt. Kookas keskiosaltaan kaksikerroksinen ruukinkartano purettiin 1960-luvun alussa uuden maantiesillan ja siihen liittyvän penkereen tieltä. Vain rakennukseen liittynyt suuri erillinen kellarirakennus on jäljellä. Ruukinkartanon eteläpuolella sijainnut, hieman pienempi konttorihenkilökunnan asuinrakennus paloi tämän vuosisadan alkuvuosikymmeninä, ja sen kivijalalle on rakennettu uusi asuinrakennus. Molempia rakennuksia ympäröinyt puisto on villiintynyt ja siihen liittyneet rakenteet (mm. keilarata ja huvimaja) on purettu. Maantien pohjoispuolella masuunipaikan lähellä sijaitseva rukoushuone lienee aikaisemmin ollut ruukin konttori ja kauppa. Rakennusta ei ole merkitty noin 1880 laadittuun karttaan mutta se näkyy tämän vuosisadan alussa otetuissa valokuvissa. Sen ulkoasussa on tehty jonkin verran muutoksia (mm. ikkunat). Myös läheisen seurantalorunkona kerrotaan olevan ruukinaikainen rakennus (ent. puusepänerastas). Kanavan itärannalla oleva koristeellinen asuinrakennus "Ihanala" sivurakennuksineen lienee alunperin ollut ruukin insinöörien kesähuvila. Myöhemmin rakennuksessa oli koulu (vuoteen 1966) ja sen jälkeen retkeilymaja. Alkuperäistä julkisivukoristelua on huomattavasti karsittu. Ruukin monista työväenkasarmeista on säilynyt vain kivijalkoja. Kirkkona toiminut rakennus paloi 1918.

Oravin avokanavan rakentamisesta annettiin keisarillinen käsky 1.5. 1858. Noin 240 m pitkä, Savonlinnan ja Joensuun väliseen laivareittiin liittynyt kanava valmistui 1860. Vuonna 1881 kanava rakennettiin uudelleen ja saman vuosikymmenen lopulla sen varsille istutettiin lehmus- ja koivurivit. Kanava jäi käytöstä 1950-luvun lopulla. Kanavan ylittävä, Savonlinnasta Heinävedelle vievä maantie valmistui 1860. Kanavan pohjoispäässä oli aluksi lossi ja vuodesta 1901 kääntösilta. Sen paikka erottuu yhä ruukin kohdalla.

Oravin kaupallinen keskus sijaitsee ruukkia vastapäätä väylän toisella rannalla. Laivalaiturin tuntumassa on useita vanhahkoja kauppa- ja varastorakennuksia. Nykyisessä Oravin Osuuspankin rakennuksessa toimi ruukin ylläpitämä kestiekievari 1891-1895.

ORAVINTAIPALEEN (ORAVIN) RUUKKI

Oravin ruukin perusti Huutokosken ruukin tavoin rikas pietarilainen teollisuusmies, todellinen valtioneuvos Nikolai Putilov. 1860-luvun lopulla hän oli saanut suuria tilauksia Venäjän valtiolta ja siksi hänen Pietarissa sijaitsevien valimoidensa ja tehtaidensa raudantarve kasvoi suuresti. Suomessa jo vuodesta 1857 omistamiensa Huutokosken ja Haapakosken ruukkien lisäksi Putilov päättikin perustaa uuden suuren ruukin Rantasalmelle lähelle Oravin vuonna 1861 valmistunutta avokanavaa. Paikka oli liikenteellisesti edullinen mutta vesivoimaa ei ollut lainkaan. Koko ruukin voimantarve jouduttiinkin hoitamaan höyrykonein.

Ruukin rakentamiseen ryhdyttiin kovalla kiireellä. Vasta kun se oli lähes valmis ~~v.~~ 1868, jätti Putilov senaatille anomuksen toimintaluvan saamiseksi. Kun senaatti sitten seuraavana vuonna myönsi privilegion kahden masuunin rakentamiseen, oli toinen näistä jo toiminnassa ja toinenkin rakenteilla. Samoin valmiina olivat jo konttorirakennus, suuri kaksikerroksinen työväenkasarmi, neljä hiiliuunia ym. ruukkitoiminnan kannalta välttämättömiä rakennuksia. Vuonna 1870 Putilov sai luvan myös höyryvasaran ja neljän putlausuunin rakentamiseen. Vuonna 1879 Oravissa mainittiin olevan jo köytässä molempien masuuneiden lisäksi 3060 kg painava höyryvasara, privilegion sallimat neljä putlausuunia, joista ainakin yhdessä valmistettiin putlausterästä, ilman virallista lupaa rakennettu valssilaitos ja kahdeksan hiiliuunia.

Oravin masuunit olivat ensimmäiset ns. skotlantilaistyyppiset maasamme. Kevytrakenteiset masuunit olivat 11,2 m korkeita. Ohutseinäisiä (89 cm) piippuja kannattivat pesien yläpuolella takkirautapilarit. Piippuja ympäröi ulkopuolelta rautavaippa. Molemmilla masuuneilla oli yhteinen kaksisylinterinen kaksitoiminen puhalluskone, jota puolestaan käytti 45 hv höyrykone. Masuunit olivat yleensä toiminnassa vuorotellen.

Oravin ruukin valmistama rauta kuljetettiin suurimmaksi osaksi raakaurautana suoraan Pietariin ruukin omilla laivoilla. Jonkin verran rautaa kuljetettiin myös Huutokosken ruukille jalostettavaksi. Raudanvalmistus Oravissa oli suurimmillaan 1870-luvun parina ensimmäisenä vuotena mutta laski sitten vähitellen tasaisesti. Vuosina 1870-76 Oravin masuuneissa sulatettiin keskimäärin noin 7839 kippuntaa takkirautaa. Putlausalaitos valmisti 1872-74 keskimäärin vuosittain 4341 kippuntaa sulaimia ja kankirautaa taottiin samana aikana vuosittain vain noin 606 kippuntaa.

Putilovin privilegiahakemuksessa mainittiin 295 järveä, joiden malminosto-oikeudet oli vallattu Oravin ruukin tarpeisiin. Käytännössä kuitenkin 3/4 ruukin käyttämästä järvimalmista 1870-luvulla nostettiin Vehka- ja Kyrsyänjärivistä, loppumalmi noin 30 muusta järvestä. Pettymyksen aiheutti kuitenkin ruukkia lähellä olevien järvien malmiköyhyys, joten malmin kuljetuskustannukset kohosivat suuriksi. Ruukkitoiminnan loppuaikoina malmia jouduttiin tuomaan Puulavedeltä asti. Lähes kaikki hiilipuut ostettiin omien metsien puuttuessa.

Laajimmillaan Oravin ruukki työllisti useita satoja työntekijöitä. 1870-80-luvuilla otettujen valokuvien ja palovakuutusta varten laaditun kartan avulla saa hyvän kuvan ruukkiyhdyskunnan rakennuskannasta.

Keskellä muutoin harvaanasuttua seutua ruukin rakennuskanta muodosti tiiviin kokonaisuuden masuunin ja pitkän valssilaitosrakennuksen ympärille. Suuret malmi- ja hiilisuojat olivat masuuneista etelään molemmin puolin maantietä. Pohjoiseen kuivausuuneille johti rannansuuntainen rautatie. Erilaisia laitureita oli rannalla lähes kymmenen. Konttori ja tehtaanjohdon asunnot puistoineen sekä keilaratoineen olivat Oravin kanavan länsirannalla. Työntekijät asuivat pääasiallisesti tehtaan länsipuolella, jossa oli useita suuria työväenkasarmeja.

Vuonna 1877 Oravi muiden Putilovin ruukkien tavoin joutui lopettamaan toimintansa taloudellisiin vaikeuksiin joutuneena. Pakkokuutokaupassa v. 1879 Oravi ja Haapakoski joutuivat Suomen valtiolle, joka vasta v. 1881 sai ruukit myydyksi edelleen pankinjohtaja Aleksander Neigliškille. Vuonna 1884 ruukin masuunit olivat jälleen toiminnassa mutta vain lyhyen aikaa. Vasta vuonna 1886 muodostettu Oravi Bruks Ab (myöhemmin Oravi-Haapakoski Ab), pääosakkaanaan vuorineuvos E. Bergroth, hovineuvos Wilh. Brummer ja pääkonsuli A.F. Wasenius, pysyi tehokkaasti jatkamaan ruukkitoimintaa. 1880-luvun loppu ja 1890-luvun alku oli Oravin ruukin viimeinen kukoistuskauti. Ruukille rakennettiin kirkko ja koulutalo, 1890-luvun alussa palanut masuuni korjattiin ja ilmeisesti muitakin huomattavia uudisrakennustöitä tehtiin. Mutta jo vuonna 1893 joutui valssilaitos käytännöllisesti katsoen lopettamaan toimintansa ja seuraavasta vuodesta alkaen myös ruukin masuunit olivat kylminä. Malminnostoa sen sijaan jatkettiin edelleen. Vuonna 1897 tehdas oli jälleen toiminnassa, mutta rautaa valmistettiin aikaisempaa vähemmän. Lopullisesti Oravin ruukkitoiminta loppui vuonna 1901. Osa tehtaan koneista ja laitteista siirrettiin Haapakoskelle 1903-04 ja seuraavana vuonna omistajayhtiö teki vararikon. Oravi myytiin ja sen rakennukset purettiin suurimmaksi osaksi. Ruukin päärakennus, kirkko ja suuri työväenkasarmi tuhoutuivat myöhemmin tulipaloissa. Entisen rautatehtaan raunioille rakennettiin myöhemmin tärpättitehdas, mutta se ei koskaan päässyt aloittamaan toimintaansa. Ruukkiin kuuluneet saha ja laivanveistämö jatkoivat toimintaansa vielä joitain vuosia ruukkitoiminnan loppumisen jälkeen.

Neiglišk

Konttori-
keuhkilo-
leuvu du
asunura-
leuvu s

KARTTASELITYS

1. Masuunien paikka.
2. Kylätien pohjana entinen tehdasrata
3. Kuivausuunien raunioita.
4. Ranta jaettu omakotitonteiksi.
5. Vedessä runsaasti laitureiden yms. paaluja.
6. Rantaviivaa pengerretty slagilla.
7. Aikaisemman sillan ja lautan paikka.
8. Rukoushuone.
9. Ruukin päärakennus on purettu tiepenkereen alta. Siihen liittynyt kookas kivikellari on yhä säilynyt.
10. Noin 1930 rakennettu asuinrakennus palaneen konttorihenkilökunnan asuinrakennuksen paikalla. Ympärillä vanhaa puistoa.
11. Hiilihuoneen paikka.
12. Työväenkasarmien pohjia.
13. Seuratalo.
14. Oravin kanava
15. Retkeilymaja.
16. Laituri ja rantamakasiini.
17. ent. kestikievar.
18. Penger ja kivettyä rantaa (aikaisemman sillan ja lautan paikka?)

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Vaasan	3. Alue
2. Kunta	Isokyrö	Orisbergin ruukki (Orismalan)
4. Kylä/Kaupunginosa	Orisberg	5. Omistaja(t)
		Björkenheim, Yläruukki Jaakko Ritari

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. Liite.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 1244 12

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine I-III; Hultin; Herrgårdar i Finland

Niilo Liakka: Orisbergin ruukki ja maatila, Porvoo 1920

Suomen Teollisuuslehti 1895

G.v.W: Ur Orisbergs historia. Några ögonblicksbilder.
Helsinki 1910.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 6/83

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Orisberg, Östermyran ohella toinen Pohjanmaan varsinaisista kartanoista, on myös teollisuushistoriallisesti huomattavan mielenkiintoinen kohde. Monia noin kaksi ja puolivuosisataa kestäneeseen metallinjalostustoimintaan liittyneitä rakennuksia, rakenteita ja niiden raunioita on yhä jäljellä Orisbergin Kotilammesta (aikaisemmin Kototammi) pohjoiseen virtaavan Orismalanjoen rannoilla. Orisbergin arvoa rakennettuna kokonaisuutena täydentävät maanviljelykseen ja maatalouskoulutoimintaan liittyvät rakennukset.

Kototammi on suurelta osin keinotekoisesti aikaansaatu patoallas, joka tasaisella Pohjanmaalla on taannut suurimmaksi osaksi vuotta käyttövoiman ruukille. Paksu pääpato on yli kilometrin pituinen. Välittömästi sen alapuolella sijaitsi 1800-luvulla ruukin viimeinen manufaktuuripaja, josta nyt on vain peruskiviä jäljellä. Pajanpaikkaa vastapäätä uoman vastakkaisella rannalla on nuorehko tiilinen myllyrakennus, johon on kerätty lähinnä Orisbergin teolliseen historiaan liittyviä esineitä (mm. vasarapajan palkeet).

Pääpadon alapuolella on kaksi muuta patolaitteiden avulla aikaansaatua lampea, Sahalampi ja Hamarinlampi. Niiden välissä sijaitsi 1759 ns. uusi nippuvasarapaja, saha ja mylly. Hamarinlammen patoaukot jakavat joen vesivoiman kahteen osaan. Itäisen uoman varrella olivat ainakin 1759 ruukin kankivasarapaja ja masuuni (raunioituneena). Viimeksimainitun paikalle rakennettiin myöhemmin vesisaha. Näistä teollisuusrakennuksista on säilynyt vain vähäisiä raunioita, mutta paja- ja masuuninkuonaa on niiden paikalla runsaasti. Pohjoinen voimakanaava käytti 1759 ns. vanhaa nippuvasarapajaa, joka 1791 korvattiin harmaakivisellä kankivasarapajalla. Pajarakennus sai nykyasunsa 1909 kun se muutettiin konepajaksi. Pajaa laitteineen voidaan pitää Pohjanmaan tärkeimpiin teollisuushistoriallisiin muistomerkkeihin kuuluvana. Pajan vieressä on hirsinen rauta-aitta.

Orisbergin ruukinkartano on yksi maamme komeimmista. Sen rakennutti Bengt Magnus Björkman, ruotsalaisen arkkitehti I. Holmin suunnitelmien mukaan. Rakennustyöt edistyivät aluksi nopeasti, ja jo 1804 olivat ulkoseinät valmiiksi muuratut. Sota keskeytti kuitenkin työt. Ruukinkartanon loppuunsaattaminen jäi kapteeni Lars Magnus Björkmanin tehtäväksi 1810-luvun lopulla ja seuraavan vuosikymmenen alussa. Päärakennus on edelleen hyvin säilyttänyt alkuperäisen asunsa.

Kun Orisbergin ruukki palovakuutettiin 1843, kuvattiin ruukinkartanoa seuraavasti (tiivistelmä):

Kolmikerroksinen kivirakennus on rakennettu 1804. Se on 39 kyynärää pitkä, 28,5 kyynärää leveä ja 23,5 kyynärää korkea. Katto on päällystetty paanuin. Rakennuksen alla on kaksi holvattua kellaria. Pohjakerroksessa on eteinen, sali, kuusi kamaria ja keittiö aputiloineen. Toisessa kerroksessa on samoin eteinen, kaksi salia ja kuusi kamaria. Kolmannessa kerroksessa on porrashallin lisäksi sali ja kahdeksan kamaria. Eteishallin lattia on Öölannin laattakivistä (272 laattaa) mutta portaat ovat Gotlannin rappukivistä (42 kappaletta). Muiden huoneitilojen lattiat ovat lankuista, näistä viisi on maalattu öljyvärein. Osa ensimmäisen kerroksen katoista sekä kaikkien toisen ja kolmannen kerroksen huoneiden katot ovat kipsiä. Kahden alimman kerroksen huoneissa on myös 1,5 kyynärää korkea panelointi seinän alaosassa. Rakennuksen ovet ovat enimmäkseen puoliranskalaisia peiliovia. Kaikki kaakeliuunit ovat valkoisia. Kahden alimman kerroksen ikkunat ovat kuusiruutuisia mutta kolmannessa kerroksessa ne ovat neliruutuiset. Valeikkunoita on kymmenen. Rakennuksen pääoven kehys koristeineen on hiekkakivistä. Eteläsivulla toisen kerroksen tasolla on rautatankojen kannattama parveke.

Päärakennuksen pohjoispuolella olevat kaksi keltaiseksi maalattua siipirakennusta olivat hyvin vanhoja jo 1843. Mahdotonta ei olekaan, että itäinen siipirakennus on Orisbergin vanhempi ruukinkartano, tosin jonkin verran laajennettuna. Vuonna 1759 laaditun kartan mukaan siipirakennuksen paikalla olleessa

ruukinkartanossa oli sali ja pohjoispäässä kaksi kamaria. Nykyisen ruukinkartanon paikalla oli tällöin ruukinkirjurin asuinrakennus ja läntisen siipirakennuksen paikalla talousrakennuksia.

Ruukinkartanoa ympäröi laajahko ~~muisto~~ puisto, joka etelässä rajautuu veteen. Päärakennuksen länsipuolella on C.L. Engelin suunnittelema, 1826 rakennettu koristeellinen talousrakennus.

Orisbergin ruukinkartanoa vastapäätä Kototammen toisella rannalla on erikoinen ruukinkirkko. Kahdeksankulmaisen hirsisen kirkkorakennuksen, antiikin temppeliä muistuttavan kellotapulin ja kirkon lähellä olevan pappilan on suunnitellut arkkitehti C.L. Engel. Kirkon ja pappilan rakentamisajankohdaksi mainitsee palovakuutus vuoden 1830. Kirkko laudoitettiin ja maalattiin keltaiseksi öljyvärillä 1839.

Orisbergin ruukin seppien asuinrakennukset sijaitsivat jo 1759 päärakennukselta suoraan pohjoiseen johtavan ruukinkadun molemmin puolin. Kankivasaraseppien asuinrakennukset (3 kpl) talousrakennuksineen olivat tällöin kadun itäpuolella ja nippuvasaraseppien rakennukset (kaksi asuinrakennusta) sen länsipuolella. Yhä vielä lehtipuiden reunustaman ruukinkadun länsipuolella on kaksi hirsistä seppien asuinrakennusta. Molemmissa on palovakuutuksen mukaan alunperin ollut neljä tupaa, neljä kamaria ja neljä eteistä. Pohjoisempi rakennuksista on vuodelta 1840, eteläisempi on todennäköisesti vanhempi.

Asuinrakennusten länsipuolella on seppätalouksille yhteinen kaksikerroksinen kahdeksanosainen aitta-, varasto- ja talousrakennus vuodelta 1829.

Kartanon päivätyöläisten asuinrakennukset sijaitsivat 1759 nykyisen navetta- ja talliryhmän länsipuolella. Mainittuna vuonna tällä alueella oli kymmenen asuinrakennusta ja runsaasti erilaisia talousrakennuksia. Niiden paikalla on nyt mm. kolme pientä asuinrakennusta, Orisbergin Yläruukilta 1800-luvun jälkipuoliskolla siirretty työväenkasarmi ja maanviljelyskoulun käyttöön 1880-luvulla uusittu ja laajennettu työ- ja leivintupa.

Orisbergin suuri navetta on rakennettu 1824. Sen kantavana rakenteena on 16 harmaakivipilaria. Seinät niiden välissä olivat alunperin puuta, mutta 1908 ne uusittiin tiiliseksi. Navetan vieressä oleva "vähänavetta" on 1825 rakennettu samaa rakennustapaa käyttäen. Orisbergin muista talousrakennuksista komeimpia ovat luonnonkivestä rakennetut Alf. Sjöströmin suunnittelemat sikala- (1902) ja meijerirakennukset (1906). Sikalan vieressä, kartanon portin vieressä on vielä tällä vuosisadalla ollut ruukin suuri hiilivarasto.

Orisbergin Yläruukki on sijainnut runsaat kaksi kilometriä pohjoiseen pääruukilta. Kaikki ruukkitoimintaan liittyneet rakennukset ovat hävinneet tai siirretty muualle, mutta niiden perustukset ovat maastossa helposti löydettävissä. Myös padon hirsiaarkkujen alimmat hirsikerrokset ovat säilyneet.

ORISBERGIN (ORISMALAN) RUUKKI

Orisbergin ruukin perustamiseen, useimpien maahamme 1600-luvulla rakennettujen ruukkien lailla, vaikutti liiallinen toiveikkuus Suomesta löytyneiden malmiesiintymien rikkaudesta. Jo 1500-luvun jälkipuoliskolla oli Erik XIV toimesta koelouhittu Orisbergin lähellä sijaitsevaa Hopiavuoren (Vittingin) malmiesiintymää. Vuonna 1676 ruukkiyhtiö, osakkainaan Vaasan pormestari Jakob Ross, kauppias Jakob Morney ja raatimies Henrik Holmberg, ryhtyi suurin odotuksin louhimaan malmia sekä Hopiavuoresta että toisesta malmiesiintymästä Orismalan lähellä. Samana vuonna Ruotsin vuorikollegio myönsi yhtiölle privilegion masuunin ja vasarapajan perustamiseen Orismalan kosken rannalle Isoonkyröön.

Huolimatta privilegioon liittyvistä poikkeuksellisen edullisista taloudellisista helpotuksista yhtiö sai ruukin rakennetuksi vasta 1680-luvun loppuvuosina, vuorikollegion v. 1686 myöntämän uusitun privilegion turvin. Taloudellisten seikkojen lisäksi viivytykseen vaikutti myös riita Hopiavuoren omistusoikeudesta. Tällä välin oli yhtiön neljänneksi osakkaaksi tullut varakas tukholmalaiskauppias Anders Onckel, joka pian sai yksin omistukseensa koko ruukin. Aluksi Orisbergiin rakennettiin vain masuuni ja kankivasarapaja. Uutta ruukkia kohtasivat heti monenlaiset vaikeudet. Jo vuonna 1689 tulva hävitti ruukin padon ja vaurioitti pahoin masuunia, vuonna 1694 paloi vasarapaja. Pahin onnettomuus oli kuitenkin Hopiavuoren kaivokseen pohjautuneiden toiveiden romahtaminen. Malmi osoittautui köyhäksi ja huonolaatuiseksi. Jo vuonna 1688 ruukki saikin luvan malmin tuomiseen sekä Ruotsin Utöstä että Lapin Juvakaisenmaalta. Pitkät kuljetusmatkat tekivät syrjäisen ruukin kannattamattomaksi ja jo vuonna 1694 Onckel sekä teki vararikon että kuoli.

Vuonna 1699 Orisbergin ruukin osti lempääläinen ratsutilallinen Peter Hejke, oltuaan jo muutamia vuosia sen vuokraajana. Hänen aikanaan hahmoteltiin ensimmäisen kerran suurta pohjanmaalaista ruukkikokonaisuutta. Johon Orisbergin lisäksi tuli kuulumaan Kimon ruukki ja myöhemmin myös Oravaisten masuuni. Orisbergin oma masuuni oli jo vuosisadan vaihteeseen mennessä täysin rappeutunut ja osittain luhistunut. Tästä johtuen Hejke sai vuonna 1703 luvan rakentaa uuden masuunin edullisempaan paikkaan Kimonkoskien rannalle Oravaisissa. Masuunia Oravaisiin ei Hejken aikana saatu kuitenkaan rakennettua, sensijaan Kimon kankivasarapaja aloitti toimintansa 1700-luvun alkuvuosina. Taonta tehostui myös Orisbergissä, sillä v. 1699 Hejke rakennutti sinne vanhan kankivasarapajan lisäksi myös nippuvasarapajan.

Vuonna 1714 venäläiset sotajoukot saapuivat Orisbergiin ruukin ollessa täydessä toiminnassa. Vasta lähes kolmekymmentä vuotta myöhemmin siitä seuranneen hävityksen jälkiä ryhdyttiin korjaamaan, nyt uusikaarelpöyläisen kauppias Peter Hällbergin toimesta. Vuonna 1741 vuorikollegio myönsi hänelle luvan masuunin, kankivasaran ja yhden nippuvasaran uudelleenrakentamiseen Orisbergiin. Masuunin kunnostamisen ehdoksi Hällberg asetti kuitenkin riittävien malmivarojen löytymisen lähiympäristöstä. Tarmokkaista yrityksistä huolimatta kelvollista malmia ei pohjanmaalta löytynyt, ei Hällbergin aikana eikä myöskään myöhempien ruukinpatruunoiden aikana. Masuunia Orisbergiin ei enää koskaan rakennettu. Vuonna 1748 ruukin vuosittaiseksi taontaoikeudeksi määrättiin 500 kippuntaa. Tarvittava takkirauta tuotiin Ruotsista Noran ja Grängen alueilta.

Koko 1700-luvun alkupuolen Orisbergin ruukkitoiminta oli hyvin vaatimaton. Kuljetusmatka ruukille oli poikkeuksellisen pitkä ja hankala, lisäksi toimintaa häirtasivat pääoman, veden ja sysien puute sekä jatkuvat omistajanvaihdokset. Vasta kun sekä Orisberg että välillä eri omistajille

kuunineen Kimon ja Oravaisten masuunin ostivat v. 1758 kuuluisat ruukki-keinottelijat Robert Finlay ja John Jennings, Orisbergin toimintaedellytykset alkoivat parantua. Jälleen kerran masuunin uudelleenrakentamista Orisbergiin suunniteltiin, jälleen kerran hanke kaatui malmien köyhyyteen. Tuotanto Orisbergissä saavutti vuosina 1759-78 vain harvoin sallitun 500 kippunan taontamäärän. Takkirauta tuotiin Oravaisten masuunilta. Työntekijöitä oli ruukilla noin 16.

Orisbergin ruukin rakennuskannasta ja laitteistosta Jenningsin ja Finlayn aikana antaa poikkeuksellisen hyvän kuvan C.F. Stierwaldin vuonna 1759 laatima kartta. Kototammeksi nimitetyn patoamalla aikaansaadun lammen pohjoisrannalla oli jo tällöin hyvin pitkä ja monimutkainen patorakennelma. SC Heiti sen alapuolella, joen molemmin puolin, olivat saha, vanha käytöstä jäänyt mylly ja ns. uusi nippuvasarapaja. Viimeksimainitussa oli kolme nippuvasaraa ja ahjo kaksine palkeineen. Näiden laitteiden alapuolella oli jälleen pitkällä patorakennelmilla aikaansaatu toinen lampi. Lammelta joki jatkoi jonkin matkaa kaksihaaraisena. Itäisemmän, suuremman jokiuoman varrella oli suurehko kallioseinään kiinnirakennettu kankivasarapaja. Sen sisällä oli kankivasara ja kaksi ahjoa palkeineen. Kutakin varten oli oma vesirattaansa. Kankivasarapajaa vastapäätä joen toisella rannalla oli v. 1759 yhä vanhan masuunin rauniot. Pienemmän joenhaaran varrella, nykyisen vasarapajan paikalla oli ns. vanha nippuvasarapaja, joka ilmeisesti kartantekoaikaan oli jo jäänyt käytöstä. Hiilihuoneita ja -varastoja oli vasarapajojen lähistöllä neljä. Ruukin pieni päärakennus talousrakennuksineen oli samalla paikalla kuin nykyinen päärakennus (nykyisen itäisen siipirakennuksen runkohan on mahdollisesti vanha päärakennus). Seppiä asuinrakennukset (6 kpl) talousrakennuksineen olivat päärakennuksen pohjoispuolella, muiden työntekijöiden asunnot päärakennuksesta länteen.

Kauppaneuvos Robert Finlayn suuren vararikon seurauksena Pohjanmaan kolme ruukkiä joutuivat v. 1776 tukholmalaiskauppiaille A. Hasselgren ja Bengt Magnus Björkman. Seitsemän vuotta myöhemmin Björkmanista tuli yksi Orisbergin, Kimon ja Oravaisten sekä myös Fiskarsin, Antskogin ja Kosken ruukkien omistaja. Hänen sukunsa omistaa Orisbergin yhä vieläkin.

B.M. Björkmanin aikakausi Orisbergissä oli vilkasta ja näkyvää rakennuskautta. Vuonna 1804 valmistui sisustustöitä lukuunottamatta tiilinen, ruotsalaisen arkkitehti I. Holmin suunnittelema komea kolmikerroksinen ruukinkartano. Uusi harmaakivinen kankivasarapaja kaksine vasaroinen valmistui vanhan nippuvasarapajan paikalle 1791 ja vuonna 1798 uusittiin myös uusi nippuvasarapaja. Samoin rakennettiin hänen toimestaan uudelleen hirsistä, maasta ja kivistä noin kilometrin pituinen ruukinpato.

Vuonna 1818 Orisbergin, Kimon ja Oravaisten omistus siirtyi kapteeni Lars Magnus Björmanille (aateloituna 1834 Björkenheim). Orisbergin rakentaminen jatkui. Päärakennus sisustettiin valmiiksi, kankivasarapaja uusittiin tulipalon jäljiltä ja useita uusia työväenasuntoja rakennettiin. Vuonna 1830 valmistui Orisbergiin C.L. Engelin suunnittelema ruukinkirkko ja pappila. Myös Orisbergin maanviljelystä ja karjanhoitoa laajennettiin ja uudistettiin.

Huomattavin uudistus ruukkitoiminnassa L.M. Björkenheimin aikana oli toisen kankivasaran ja kahden ahjon siirtäminen Kimosta Orisbergiin. Uusi vasarapaja rakennettiin pari kilometriä varsinaisesta ruukista pohjoiseen, Orismalan Myllykosken rannalle. Privilegio "Orisbergin Alaselle rautatehtaalte" myönnettiin 1844. Syynä muuttoon olivat Orisbergin Kimoa runsaammat hiilimetsät. Vuonna 1864 uuteen ruukkiin kuului hirsinen kankivasarapaja, hiilihuone, rautavarasto, kaksi seppiä asuinrakennusta ja joitain pienempiä talous- ym. rakennuksia. Orisbergin toisesta vasarapajasta ei kuitenkaan tullut pitkäikäistä. Jo vuonna 1867 alaruukin toiminta lopetettiin ja sen rakennukset siirrettiin

pääruukille. Yhtenä syynä lopettamiseen olivat ruukinpadosta johtuvat tulvat.

Vaikka Orisbergin ruukilla vielä 1859-69 taottiin vuosittain keskimäärin noin 1140 kippuntaa kankirautaa, alkoi ruukkitoiminta vähitellen käydä kannattamattomaksi. Jo vuonna 1858 ruukin ylävasaran saksalaistaonta oli korvattu kahdella Eranchecomté-ahjolla. Vasarapajassa oli tämän jälkeen yksi sulain- ja kaksi kankirautavasaraa. Parisenkymmentä vuotta myöhemmin, 1879, ruukilla oli toiminnassa enää yksi Erancecomtéahjo, sulainvasara, yksi kankirautavasara, nippuvasara ja naulavasara. 1800-luvun alkuvuosikymmeninä Orisbergin takoma kankirauta kuljetettiin Oravaisten lastauspaikan kautta erupäässä Venäjälle, 1800-luvun jälkipuoliskolla markkina-alueena oli lähinnä vain oma maakunta.

Vuonna 1875 Orisbergin peri L.M. Björkmanin nuorin poika Edvard. Samana vuonna perikunta oli myynyt Oravaisten ja Kimon ruukit isännöitsijä A.R. Wangelille. Kun vielä vuonna 1883 liikenteelle avattu Pohjanmaan rata vaikeutti ruukin tuotteiden kilpailuasemaa myös omassa maakunnassa, väheni taonta Orisbergissa yhä (1873-84 enää keskimäärin 677 kippuntaa vuosittain). Vuonna 1900 ruukin pieni ja vanhanaikainen vasarapaja oli viimeisen kerran toiminnassa, manufaktuuripaja oli seissyt jo vuodesta 1869.

Metalliteollisuus Orisbergin ruukilla jatkui kuitenkin vielä 1940-luvulle saakka. Vuonna 1909 vanhan vasarapajan uusituissa tiloissa aloitti toimintansa "Orisbergin Konepaja Oy". Pieni konepaja valmisti käytännöllisesti katsoen vain yhtä tuotetta, "Mullistaja"-merkkistä äettä. Metalliteollisuuden merkityksen vähetessä Orisbergistä kehittyi erityisesti Edvard Björkenheimin aikana Pohjanmaan tärkein ja edistyksellisin maatala. Vuonna 1882 kartanoalueelle perustettiin karjakko- ja meijerikoulu sekä vuonna 1885 kuuluisa maanviljelyskoulu.

Tiivistelmä palovakuutuksesta. Tarmon arkisto (valtiorarkisto).

Beskrifning å en del af åbyggnaderne vid undertecknads Bruks egendom Orisberg, belägen uti Stor-Kyrö Socken i Korssholms Medledels Häräd och Wasa Län. Kaptenen Lars Magnus Björkenheim. 1843.

Åbyggnaderne, hvilkas läge bilagde plantekning närmare upplyser, äro följande:

N:o 1 En stenbyggnad. Uppförd år 1804 af tre våningar. 39 alnar långt och 28 1/2 bredt, höjd från jordytan till takkammen 23 1/2 alnar. Täckt af så kallad takspån med underlag af bräder.

Under denna byggnad äro 2ne källare hvälfda af tegel, med trappor af sten. Öfverbyggnaden, hvars yttre murar äro 1 alnar och skiljomurarne dels 1/2 och dels 3/4 alnar tjocka, uppförde af tegel, har:

1 nedra våningen förstuga med tambour, sal, 6 kamrar, innehållande tillsammans 7 stycken rörkakelugnar, 2 skafferier, 1 skänk, 1 kök med spis och ugn, samt en inmurad jernhälla. Trapporne i huset af sten, hvälfde upp till vinden.

2dra våningen består af förstuga, tambour, 2ne salar, 6 kamrar, 1 skänk, 2ne garderober med tillsammans 9 rörkakelugnar.

3dje våningen innehåller tambour, sal, 8ta kamrar med 11 rörkakelugnar. Golfven i nedra förstugan och tambourn är af Ölands plansten, till antalet 272 stycken. Golfven i 2dra och 3dje våningen af 2 tums furu plankor, hvaraf 5 golf äro målade med oljefärg.

Af taken uti nedra våningen äro 3ne rum jemte förstuga och tambour försedde med gips och utholkade taklistor, samt 5 rum, 2 skafferier och skänken af panelade bräder, äfven med sina taklistor.

Uti alla rummen i 2dra och 3dje våningen äro gipstak med utholkade listor.

Yttre trappan till stora ingången af huggen granit. Indre trappan ledande till 2dra och 3dje våningen är af 42 stycken Gottlands trappsten. Ledstänger af smidt jern. 2ne spiral trappor emellan 1sta och 2dra våningen, af plankor, jemte bräder, med ledstänger af smidt jern.

Fönsterluffer af 6 glas i 1sta och 2dra våningen, i 3dje af 4 glas.

10 st blindfönster, hörande till 1sta och 2dra våningen.

Dörrar i 1sta våningen: 5 st halffranska deuxbattantes med foderbräder och cornicher, målade med oljefärg. 7 st med foderbräder, utan cornicher.

4 st enkla halffranska dörrar. Dörrar i 2dra våningen: En halffranska deuxbattantes, med foderbräder och cornich. 2ne par hörande till balcongen med 6 rutor, för öfrigt i likhet med de föregående. 8 stycken utan fönster, annars lika med de sistnämnde. 5 st utan cornicher.

3 stycken enkla halffranska med foderbräder. Dörrar i 3dje våningen: halffransk deuxbattantes. 2ne stycken enkla halffranska försedda med 6 glastrutor. 2ne stycken så kallade blinddörrar. 8 st halffranska dörrar utan glastrutor. Porten till stora ingången är försedd med halffranska speglar. Karmstyckena af huggen sandsten med urkelningar, jemte cornich och consoler.

Rummen i nedra våningen har bröstpaneler gjorde i speglor, 1, 1/2 alnar höga, målade med oljefärg. 2dra våningens bröstpaneler af enhanda beskaffenhet.

15 stycken flata vitglacerade kakelugnar. 6 stycken runda vitglacerade. En balcong, belägen utanför 2dra våningen på husets södra sida. Uppbäred af grofva jernstänger samt försedd med jerngaller och golfvet beklädd med bly.

- N:o 2 En trädbyggnad. Af furu timmer i äldre tider uppförd. Till sitt yttre rappade med lera och kalkbruk, samt gulmålad med compositionsfärg. Bestående af en förstuga, 2ne kamrar med 2ne rörkakelugnar, 1 bagarstuga med spis och bakugn. Husets medelhöjd 11 1/2 alnar, längd 19, bredd 13 alnar. Täckt med takspån samt underlag af bräder. Fotpaneler 1 2ne rum. 2ne rum försedde med pappers tapeter, målade med limfärg (1864: "mamsell flygelin rakennus").
- N:o 3 En trädbyggnad. Af furu timmer i äldre tider uppförd. Af en våning. Yttre väggarne rappade med lera och kalkbruk, samt gulmålad. Innehållande en förstuga, 3ne kammare jemte kök. Höjd 11 3/4, bredd 13, längd 19 alnar. Täckt med takspån. 8 1/2 fönsterlufter af 4 glas. (1864: "mamsell flygelin rakennus".)
- N:o 4 En uthusbyggnad. Af furu och gran. Uppförd år 1826, brädfordrad 1830. Grönmålad med alonslam. Bestående af 2ne wedlider, iskällare, 2ne hushållningsbodas, 2ne af trädeshus. Medelhöjd 11, längd 57, bredd 16 alnar. Under tak af 2ne lag bräder med näfver emellan. Yttre taklistan, tillsammans 170 streck alnar. 8 stycken pelastrar med capitälen.
- N:o 5 En uthusbyggnad. Af furu och grantimmer. Uppförd år 1820, brädfordrad, målad med rödfärg. Innehållande ett saltmagazin, 2ne spanmålsbodas med förstuga emellan, en materialbod, ett redskapshus och ett wagnslider. Medelhöjd 13, längd 72, bredd 15 alnar. Under spåntak med underlag af bräder.
- N:o 6 Ett hönshus. Af furu timmer, uppbyggd år 1820, brädfordrad 1825, målad med rödfärg. Medelhöjd 10 3/4, längd och bredd 13 alnar. Under spåntak.
- N:o 7 En uthusbyggnad. Af furu stock, uppförd år 1836. Brädfordrad till knutarne och rådmålad. Bestående af stall och ett redskapslider. Medelhöjden 12 3/4, längd 29, bredd 15 alnar. Under näfver och takvedstak. (1864: vähätalli ja vaunuliiteri)
- N:o 8 Ett boningshus. En våning högt, af furu timmer. Uppbyggt år 1836, brädfordrad endast till knutarne och målad med rödfärg. Bestående af en förstuga, 2 ne kamrar med rörkakelugnar, 2ne stugor med så kallade kammar spisar, ett verkstadsrum med spis och därinvid en rörkakelugn, bagarestuga med spis och 2ne bakugnar. Medelhöjd 14 1/2, längd 45, bredd 15 alnar. Under näfver och takvedstak. (1864: tekohuone ja leipomahuone ym)
- N:o 9 En stallbyggnad. Af furu timmer uppförd 1820 och brädfordrad 1825. Bestående af ett stall, wagnshus, 2ne kammare och en selboda. Det ena af rummen är försedd med en rörkakelugn och det andra med kammarspis. Medelhöjd 14 1/2 längd 47, bredd 18 alnar. Under spåntak. Rödfärgsmålning. 2ne lufterfönster af 12 glas. 9 stycken halfrunda fönster. (1864: yötalli)

- N:o 10 En ladugårdsbyggnad för ungnöt. Byggd af furu timmer, med 8 stycken gråstens pelare ledande upp till röstet. Taket är förendad med lägenhet n:o 9. Uppförd 1825. Medelhöjd 13 1/2, längden 49 och bredden 18 alnar. Under spån tak. 8 st halfrunda fönster. (1864: "vähänavetta".)
- N:o 11 En mindre envånings stenhus byggnad. Uppförd 1824. 20 alnar lång och 18 alnar bred, medelhöjd 12 alnar. Täckt med takspån. Består af ett större bonings rum med bräd af plankning, ett kökhus med spis och 2ne inmurade jerngrytor om 50 kannors rymd. 6 st fönsterluffer af 4 glas. (1864: "keittuhuone".)
- N:o 12 En ladugårdsbyggnad. Af furu timmer med 16 stycken gråstenspelare ledande upp till röstet. Uppbyggd år 1824. Höjd 14 1/2, längd 75, bredd 20 alnar. Under spåntak. (1864: "yönavetta".)
- N:o 13 En träbyggnad af nytt furu timmer. Uppförd år 1840. En våning, brädfordrad endast till knutarne samt rödmålad. Innehållande 4ra förstugor, 4 kamrar med rökakelugnar, 4 stugor med spisar. Medelhöjd 13 1/3, längd 29, bredd 19 alnar. Under näfver och takvedstak. (1864: "seppäin asuinrakennus".)
- N:o 14 En uthusbyggnad. Af korsvirke och bräder, uppförd år 1829. Innehållande 8 st wedbodar, ett afträde å nedra botten. Ofra botten, hvars väggar öfverskjuta den nedra med 2ne alnars längd, består af en gång längs byggnaden, hvarest är inredd 8 st hushållsbodar. Medelhöjd 9 1/2 alnar, längd 50, bredd 12 alnar. Med en vinkel af 16 alnars längd och 13 bredd. Under tak af 2ne lag bräder. (1864: "seppäin puodirakennus".)
- N:o 15 En uthusbyggnad af furu stock. Uppförd år 1823, brädfordrad till knutarne. Bestående af 9 st fähus och 9 st foderlador. Medelhöjd 12 1/4, längd 65, bredd 17 alnar. Under tak af 2ne lag bräder. (1864: "seppäin navettarati".)
- N:o 16 En kyrka. Uppförd 1830 af furu timmer. Brädfordrad och målad med gul oljefärg 1839. Medelhöjd från jordytan till tornet 22 alnar. Till formen lik sidig åttakantig, hvarje kant 9 alnar. Med utbyggd sacrestia å östra samt utbyggd förstuga å westra sidan. Taket är uti åttakantig spetsform, på mitten finnes ett åttkantigt torn med cupol-formigt jernplåtstak, uppå hvars öfre spets är anbrakt ett kors med derunder varande klot. Tornets alla åtta väggar innehålla fönster af 7 glas, som genom hvalfvets öppning låter ljuset infalla i kyrkan. Takbeklädnaden af takspån. Så väl framför sacrestian som förstugan, hvilka äro hälften lägra än själva kyrkan, äro 4ra stycken svarfvade fristående colonner, hvilka uppbärer de båda dörrarnes öfverskutande tak. Så väl kyrkan som sacrestien och förstugan taken rundt omkring försedde med så kalladt spolskrank. 16 stycken pelare. 8 stycken tornpelare. Inre taket målad med limfärg. 6 stycken fönsterluffer i kyrkan med 14 glas, 2 af 6 glas. Predikstolen med dess prydnader jemte altaret med altarringen, målad med oljefärg. En läcktare å vestra sidan utaf kyrkan, hvilande på 4ra runda och 2ne halfrunda pelare. 20 stycken bänkor med dörrar. Siffertavla.

- N:o 17 Prestgården. Bestående af en träd byggnad af furu timmer. Uppförd år 1830. Brädfordrad och målad med röd compositions färg 1840. Innehållande en förstuga, en sal, 4ra kamrar, ett skolrum och kök. Medelhöjd 11 1/2, längd 28 1/2, bredd 18 alnar. Under tak af 3ne lag bräder med papper och näfver emellan. 11 st fönsterlufte af 6 glas, 11 st windfönster. 6 st gula kakelugnar, en köks spis med ugn.
- N:o 18 En uthusbyggnad. En del af stock och den andra delen af bräder på korsvirke. Uppförd 1830. Består af en hushållsboda, ett wedlider och ett redskapshus. Medelhöjd 7, längd 30, bredd 9 1/2 alnar. Under byggnaden finnes en källare af gråsten med mellanvägg af tegel. Under tak af 9ne lag bräder.
- N:o 19 En uthusbyggnad. Af furu timmer uppförd år 1830, målad med rödfärg. Bestående af en förstuga, ett fähus, en foderlada, ett choislider, ett fårhus, ett svinhus och ett afträdeshus. Medelhöjd 7, längden 31 1/2, bredden 9 alnar. Under tak af 2ne lag bräder.
- N:o 20 En stallbyggnad. Af äldre timmer uppförd år 1838. Brädfordrad till knutarne samt rödfärgd. Medelhöjden 7, längden och bredden 8 1/4 alnar. Under brädtak.

Följande hus på tomten anmäles icke till försäkring:

- N:o 21 Ett bränhus af träd, under brädtak, 13 alnar hög.
 N:o 22 Ett boningshus af träd, under takvedstak.
 N:o 23 "- "- "-
 N:o 24 En uthus.
 N:o 25 Ett lider.
 N:o 26 "-
 n:o 27 Ett redskapslider.
 N:o 28 Ett spruthus.
 N:o 29 Ett kålhus.
 N:o 30 Ett boningshus.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue	Palonurmen (Korkeakosken) harkkoyhtiö
2. Kunta	Nilsistä		
4. Kylä/Kaupunginosa	Palonurmi	5. Omistaja(t)	Aarne Pietikäinen 73810 Palonurmi

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Ruukki on sijainnut Syvärinlahteen laskevassa Palonurmenjoessa, joessa olevien Mustalammen ja Alalammen välissä olevassa Korkeakoskessa (Myllykoskessa).

Kapeassa vuolaassa koskessa oli jo ennen harkkoyhtiön perustamista mylly ja tamppilaitos, jotka silloin siirrettiin itärannalle. Samalla paikalla nykyisin oleva mylly on 1950-luvulta. Se lopetti toimintansa 1980 turbiinikammion halkeamisen vuoksi. Lautarakenteisen myllyn vieressä on jälkiä I maailmansodan aikana toimineesta voimalaitoksesta ja sahasta. Nykyinen myllypato sijaitsee samalla paikalla kuin ruukinaikainenkin pato. Paikallistie ylitti aikaisemmin kosken padon vierestä, mutta joitain vuosia sitten tehty tienoikaisu siirsi tien hieman pohjoisemmaksi. Uuden tien alle kerrotaan jääneen useita vanhoja rakennuspohjia. Koskessa padon alapuolella on jäänteitä kahdesta voimakanaavasta.

Harkkoyhtiö ja kankirautapaja on sijainnut kosken länsirannalla, nykyisen liiterin kohdalla. Rakenteista ei ole mitään näkyvää jäljellä, mutta mylläri Aarne Pietikäinen kertoo liiterin lattian alle jääneen "jonkunlaisen harmaakivikellarin tapaisen" rakennelman. Kuonaa on jonkin verran järven rannalla hytinpaikan alapuolella.

Ruukinaikaisena rakennuksena pidettiin pientä mökkiä kosken itärannalla. Huonokuntoinen hirsirakennus oli ennen mylläriin asuintupa. Lähellä on myös muita rakennuksen pohjia. Nykyisen mylläriin asuinrakennuksen lähellä oli vielä 1920-luvulla pieni vanha ruukkiin liittynyt hirsinen asuinrakennus.

Pietikäisen suvun omistamassa Esalan talossa säilytetään Palonurmen ruukin valmistamaa harkkoa ja muutakin esineistöä. Aarne Pietikäisen hallussa on hyvin vanhoillinen myllynkivi ja kivilaakeri.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Myllyn säilyminen on uhattuna toiminnan loputtua.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Omistajan hallussa on ruukinaikaisia papereita (kauppakirjoja, oikeudenkäyntipöytäkirjoja ym).
Laine III, s. 116

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Aarne Pietikäinen, mylläri

Korkeakosken (Palonurmen) harkkohytti

Korkeakosken harkkohyttin perusti Kuopion lääninhallituksen ylimääräinen lääninkonttoristi Victor Edvard Dahlström. Alunperin oli tarkoituksena, että Korkeakoski toimisi vedenpuutteesta kärsivän Urimalahden apuhyttinä. Vuonna 1852 oli valmiina kosken poikki rakennettu pato kouruineen ja kosken länsirannalla yksipiippuinen harkkohytti sekä kankirautapaja. Harkkohyttin piipun syvyys oli viisi kyynärää, vasaroita oli yksi. Kosken rannalla oli myös mylly ja tamppilaitos.

Vuonna 1854 kuvernööri antoi luvan harkkohyttin käyttämiseen. Laitoksen omisti silloin kauppias Carl Robert Dahlström. Jo vuoden päästä harkkohytti joutui mekaanikko Nils Jesper Leijerin haltuun ja vuonna 1856 paikalliselle talolliselle Esaias Pietikäiselle. Hänen sukunsa hallussa hyttinpaikka on yhä edelleen.

Korkeakosken harkkohyttin toiminta oli hyvin vähäistä koko sen toiminta-ajan. Vedenpuutteen vuoksi laitosta käytettiin usein vain kuusi viikkoa keväällä. Kankirautaa valmistettiin 1861-66 keskimäärin vain 17,5 kippunaa vuodessa. Syyskuussa 1866 harkkohytti paloi kaikkine rakennuksineen, eikä sitä enää rakennettu uudestaan.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Pohjois-Karjala	3. Alue	Pankakosken ruukki
2. Kunta	Lieksä	5. Omistaja(t)	Enso-Gutzeit Oy
4. Kylä/Kaupunginosa	Pankakoski		

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Pankakosken ruukki on sijainnut kaksihaaraisen Pankakosken keskelle jääneellä saarella. Kosket ovat olleet erittäin vuolaita ja niitä pidettiin Itä-Suomen komeimpiin kuuluvina. Nykyisin kuitenkin itäinen haara on kokonaan tukittu leveällä pengerryksellä ja läntisen haaran varrella on 1960-luvulla rakennettu voimalaitos patoineen.

Kaikki rautaruukin aikaiset teollisuusrakennukset Pankakoskelta ovat hävinneet ja niiden paikat ovat jääneet myöhempien tehdasrakennusten alle. Rakennuksista viimeisenä purettiin 1800-luvulla rakennettu vaakahuone 1970-luvulla. Vuonna 1896 rakennettu rautatie on Pankakosken ja Lieksan välillä edelleen käytössä (tosin uudelleenrakennettuna). Sensijaan koilliseen johtanut ratahaara siltoineen on purettu. Rata-penger erottuu edelleen. Viimeiset vanhat höyryveturit romutettiin 1950-luvulla. Sen sijaan ruukin isännöitsijän, virkailijoiden ja työntekijöiden vuosisadan vaihteen molemmiin puolin rakennetut asuinrakennukset ovat suurimmaksi osaksi säilyneet ja ne muodostavat poikkeuksellisen mielenkiintoisen kokonaisuuden. Kosken keskellä saarella on rautaruukin viimeisen johtajan James Lindgrenin rakennuttama aikanaan ylellisenä pidetty kaksikerroksinen puinen ruukinkartano. Leveällä poikkipäädellä varustettu rakennus on säilynyt sekä ulko- että sisätiloiltaan pääpiirteissään alkuperäisessä asussaan. Myös aikaisempi ruukinkartano sijaitsi jokseenkin samalla paikalla. Päärakennuksesta lounaaseen myös saarella on tämän vuosisadan alussa rakennettu entinen konttorirakennus (laajennettu myöhemmin poikkisiivellä). Konttorin kohdalla oli ennen ruukinpato ja silta sekä edellämainittu 1970-luvun lopulla purettu vaakahuone. Konttorirakennuksen vieressä on toinen pitkä asuinrakennus, jossa on asunut tehtaan teknistä johtoa. Se on rakennettu 1800-luvun jälkipuoliskolla.

Joen itärannalla on kaksi ruukinpatruuna Burmeisterin rakennuttamaa työväenasuinrakennusryhmää 1890-luvun puolivälistä. Niistä pohjoisemmassa, Niskassa, on alunperin ollut kahdeksan samanlaista neljälle perheelle tarkoitettua asuinrakennusta kahdessa rivissä. Rivien välissä olivat ruoka- ja tavara-aitat. Rakennuksista on säilynyt viisi (eteläpää) mutta niidenkin kohtalo on uhanalainen. Eteläisemmässä asuinrakennusryhmässä, Heittopellossa, on samoin 8 asuinrakennusta. Ne ovat suuren nelikulmaisen aukion ympärillä, aukion länsisivu on rakentamaton. Aukion keskellä on kaivo. Kaikki Heittopellon kahdeksan alkuperäistä rakennusta liitereineen ovat säilyneet (kaikkia asuinrakennuksia on 1930-luvulla pidennetty yhdellä ikkuna-akselilla). Heittopellon lähellä on myös 1800-luvulla rakennettu (tällä vuosisadalla laajennettu) ruukin kauppa ulkorakennuksineen. Rakennus on toiminut mm. sairaalana. Pankakoskella on lisäksi runsaasti työväenasuinrakennuksia puunjalostusteollisuuskaudelta 1920-80-luvuilta.

Pankakosken lähiseuduille on peruskarttaan merkitty kymmenkunta vanhaa miilunpaikkaa.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Erityisesti Niskan (Niskankylän) vanhojen työväenasuntojen säilyminen uhanalainen.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 433202

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, s. 96-
Victor Hoving:Endo-Gutzeit Oy I (Hki 1961)
Beskrifning öfver bruken Pankakoski och Kuokkais-
tenkoski i Finland,. Stockholm 1906.
Solitandet (1881)
Pankakosken tehtaan arkisto.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Reino Seppänen (ent.työmestari) Pankakoskentie 6,
81750 Pankakoski

PANKAKOSKEN RUUKKI

Ensimmäisen harkkohytin Pankakosken rannalle perustivat tuomari Johan Hällström, varatuomari Bengt Sirelius ja ruukinjohtaja P.J. Loss. Samat miehet olivat jo aikaisemmin perustaneet Kortteisten ja Säyneisten harkkohytit. Ruukinpaikaksi valittu kaksihaarainen Pankakoski oli Itä-Suomen vuolaimpia koskia ja tunnettu runsaista lohisaaliistaan. Rautasulatto rakennettiin saarelle eteläisen haaran varrelle, pohjoisen haaran vesivoimaa käytti saha.

Syksyllä 1823 rakennusmestari Lars Floberg muutti Juankoskelta Pankakoskelle ryhtyäkseen valvomaan hytin rakentamista. Ensimmäinen puhallus voitiin suorittaa vasta 1826. Toimintaprivilegion hytti sai joulukuussa 1829. Vuosituotannoksi määrättiin 200 kippuntaa ja vasaran painoksi 25 leiviskää. Vuorimestari Idestamin mukaan (1829) hytti oli kaksipiippuinen, kummankin vuolukivestä tehdyn piipun korkeus oli noin 2,1 metriä ja panosaukon läpimitta 49 cm. Pohjaltaan neliömäisen hytin sivu oli 8,3 m.

Pankakoski oli 1820-luvulla ja pitkään sen jälkeenkin maamme huomattavimpia harkkohyttejä. Vuosina 1826-28 taottiin keskimäärin 25 kippuntaa rautaa vaikka vain toinen piipuista oli käytössä. Vuorokaudessa saatiin valmiiksi yli 2 harkkoa. Raudasta osa myytiin paikkakunnalle, osa vietiin Vienan Karjalaan, jossa Pankakosken rautaa pidettiin Petroskoin kylmäaurasta rautaa parempana. Malmi nostettiin pääasiassa Panka-, Ruunan- ja Jäsysisjärvistä sekä Pielisestä.

1830-40 lukujen ajan hytti toimi jokseenkin samoin kuin aikaisemminkin. Vuonna 1840 rakennettiin ruukille 17 leiviskää painava vasara rekirautojen ym. takomista varten. Hytin molemmat piiput uusittiin 1844 jonkin verran aikaisemmista poikkeaviksi (korkeudeksi tuli nyt 2,5 m ja panosaukon läpimitaksi 37 cm). Vuonna 1837 Hällström ja Stenius saivat myös privilegion apuhytin perustamiseen Pielisjärven pohjoisrannalle Viekihoen varrelle. "Wiegin harkkohytin" rakentamista ei ilmeisesti kuitenkaan koskaan edes aloitettu. 1840-luvun puolivälissä Pankakoskella työskenteli harkkonpuhaltaja, kolme seppää, hiilirenki ja kaksi apulaista.

Vuosina 1847-48 pahoin rappiolla ollut harkkohytti rakennettiin kokonaan uudestaan. Molempien hyttien piippuja korotettiin jälleen noin 30 cm ja lisäksi laitettiin perustus toista kaksipiippuista hyttiä varten. Puhalluslaite oli Widholmin tyyppiä. Myös kankirautapaja uusittiin. Vuonna 1855 valmistui erillinen manufaktuuripaja jossa oli nippu- ja kaksi naulavasaraa. Yliseppämestari de Rouin mukaan harkkohytti oli "laitettu suurella huolella ja harkinnalla" ja sitä hoidettiin myös "ruukin tapaan". Tuotanto nousi suuresti, ollen 1851-76 keskimäärin 455 kippuntaa kankirautaa vuodessa. Manufaktuuripajassa valmistettiin 1856-76 vuosittain noin 115 kippuntaa takeita (mm. pultti- ja rekirautoja, nauvoja, kuokkia, kirveitä, lapioita, hevosenkenkiä). Pankakosken rauta oli yhä erittäin kysyttyä ja harkkohyttiä pidettiin Kimingin harkkohytin rinnalla tuotteiden laadun ja tuotannon suhteen maamme parhaimpiin kuuluvana. Vuonna 1867 ruukilla työskenteli kaksi harkkonpuhaltajaa, kaksi kankirautaseppää, kaksi takojaa, kaksi naulaseppää, 8 hiilirengiä, 8 hiilenpolttajaa ja 10 malminnostajaa.

Vuonna 1876 Pankakosken osti Joensuulainen suurliikemies Antti Juhana Mustonen, Kuokkaistenkosken masuunin, Käenkosken harkkohytin ja Puhoksen konepajan omistaja. Mutta melkein heti koko ruukki paloi maan tasalle.

Mustonen itse kuoli 1877, joten jälleenrakentaminen jäi hänen perikuntansa tehtäväksi.

Kun C.P. Solitander vuonna 1881 kävi Pankakoskella, oli ruukki jo toiminnassa. Solitanderin mukaan se oli huolellisesti ja asianmukaisesti rakennettu ja pienuudestaan huolimatta merkittävä rautatehdas. Palossa tuhoutuneet harkkouunit oli korvattu kahdella Porsaskosken ruukinpatruunan Christian Husgafvelin vuonna 1863 patentoimalla ja hänen valvonnassaan rakennetulla liikkuvapesäisellä harkkouunilla. Husgafvelin uuni oli pisimmälle kehittynyt harkkouunityyppi Suomessa ja ennen Pankakoskea sellainen oli käytössä vain Porsaskoskella. Kumpikin harkkohyteistä oli hieman yli seitsemän metriä korkea ja kahdella hormilla varustettu. Maasuoneiden tapaan piippua kannatti neljä takkirautapilaria. Uunit olivat kokonaan tiilestä, piiput olivat lisäksi päällystetyt pellillä. Koska tämän tyyppisissä harkkouuneissa valmistettu rauta vaati kankiraudaksi taottaessa perusteellisempää sulatusta kuin tavallisissa harkkouuneissa valmistettu rauta, rakennettiin Pankakoskelle Husgafvelin johdolla lisäksi Eranche-comte -tyyppinen sulainahjo ja kaksi kankirauta-ahjoa. Puhallusta varten oli Arbogasta Ruotsista hankittu kolmisylinterinen puhalluskone. Ruukkiin kuului lisäksi kaksi kankirautavasaraa, kaksi nippuvasaraa, neljä naulavasaraa sekä kuonanmurskain. Laitteita käytti yhdeksän vesiratasta. Harkkohytit ja vasarat oli kaikki sijoitettu samaan koskensuuntaiseen tehdasrakennukseen. Työntekijöitä ruukilla oli vuonna 1881 noin 65 ja koko ruukkiyhdyshenkilön suuruus oli 210 henkeä.

Uudet harkkohytit aloittivat toimintansa vuonna 1880. Seuraavana vuonna ne valmistivat yhteensä 1203 kippunaa takkirautaa. Takkiraudan jalostamisessa kankiraudaksi oli kuitenkin huomattavia vaikeuksia. Vuonna 1882 ruukki jälleen paloi. Koska Mustosen perikunta muutenkin oli joutunut huomattaviin taloudellisiin vaikeuksiin, se myi Pankakosken venäläiselle kunniaporvari Ivan Rosterajeffille vuonna 1885. Vuosikautia raunioina ollut ruukki rakennettiin jälleen ja sen toimintaa laajennettiin Taalintehtaalla valmistetulla rautalankavalssilla. Ruukin harkkouunit olivat edelleen liikkuvapesäistä tyyppiä. Vuosina 1887-91 Pankakoskella valssattiin vuosittain noin 1626 kippunaa rautalankaa ja sulatettiin 4177 kippunaa harkkorautaa. Tuotteet toimitettiin etupäässä Viipurin lähellä sijainneen Peron naulatehtaan tarpeisiin (Rosterajeff oli tehtaan pääosakkaita).

Joulukuussa 1891 työt Pankakosken rautaruukilla lopetettiin useiksi vuosiksi. Hieman myöhemmin sekä Pankakosken että Kuokkastenkosken ruukit osti liikemies Johan Christian Burmeister. Hänen aikanaan ruukit kokivat viimeisen kukoistuskautensa rautatehtaina. Vuoteen 1895 mennessä Pankakoskelle oli rakennettu uusi valssilaitos, martinlaitos, pieni valimo ja konepaja. Samoin rakennettiin runsaasti asuntoja työntekijöitä varten (Niskan ja Heittopellon alueet) sekä kapearaiteinen rautatie Lieksan lastauspaikalla. Myös vanhat harkkouunit olivat toiminnassa vielä 1899, ilmeisesti viimeisinä harkkohytteinä Suomessa. Vuosina 1898-99 Pankakoskella valmistettiin vuosittain keskimäärin noin 3927 kippunaa valanteita ja 2242 kippunaa valssirautaa.

Burmeister kuoli 1899 ja ruukit siirtyivät hänen perillistensä hoitoon. Vielä samana vuonna Pankakoskesta ja Kuokkastenkoskesta muodostettiin uusi yhtiö "Aktiebolaget Kuokkaistenkoski Järnverk". Yhtiön johto ja osakekanta joutui kuitenkin pian kahden keinottelijan, luutnantti James Lindgrenin ja varatuomari C.A.V.Ekin hallintaan. He onnistuivat lyhyessä

ajassa hävittämään ruukin laitteet ja saattamaan sen konkurssitilaan tuhlaavaisuudellaan ja osittain jopa rikollisella menettelyllään. Vastavalmistunut valssi- ja martinlaitos purettiin 1903 ja vuotta aikaisemmin oli vasarapaja hytteineen palanut. Niiden paikalle ryhdyttiin rakentamaan puuhiomoa ja sahaa. Hiomon ollessa lähes valmis määrättiin yhtiö vararikkotilaan.

Vuonna 1909 Pankakosken puuhiomon ja sahan osti Aktiebolaget W. Gutzeit & Co. Vanha puuhiomo purettiin ja sen tilalle rakennettiin uusi suurempi hiomo vuonna 1912. Vuonna 1926 Pankakoski tuli osaksi Enso-Gutzeit Oy:tä. Tehtaita laajennettiin merkittävästi 1928, 1948 ja 1961. Sen päätuotteena on nykyisin kartonki.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Oulu	3. Alue
2. Kunta	Sotkamo	Petäjäkosken harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Laakajärvi	5. Omistaja(t) Ranta Koskelan tila Vesivoima Ahlström Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Petäjäkosken harkkohytti on sijainnut Suuri-Petäisestä Laakajärveen laskevan vain noin kilometrin pituisen joen pohjoisrannalla. Joki kulkee Petäjäkosken kohdalla jyrkkäreunaisessa laaksossa ja sen vesimäärä huolimatta joen suussa olevasta säännöstelypadosta on runsas. Vanhan ruukkipadon kohdalla on joen ylittävä kapea riippusilta.

Ruukkiin kuulunut rakennuskanta on kokonaan hävinnyt. Tästä huolimatta Petäjäkoski on teollisuusarkeologisesti mielenkiintoinen koska erityisesti tehdasrakennusten pohjat erottuvat yhä selvästi maastossa. Piakalla, jossa harkkohytti palovakuutuksen mukaan on sijainnut on noin 9 x 9 m suuruinen säännöllinen korkeahko kumpu. Sen alapuolella joen rannalla on muita selviä rakenteiden ja laitteiden pohjia. Alinna jokitörmällä on paksultti harkkohyttikuonaa. Myös entisen hiilihuoneen paikalla on edelleen runsaasti sysiä. Sillan alla on näkyvissä vanhan padon hirsikehikkorakenteita.

Koskelan tilan (ent. Koukkari) rakennuskanta on kokonaan uusiutunut. Vain pienen holvatus maakellarin (jokseenkin entisen ruukinkartanon paikalla) kerrotaan olevan ruukinaikainen.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei tiedossa. Mahdollisia pienvoimalaitoshankkeita? Maatilan saunaranta, tasoitukset uhkaavat.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3344 04

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine
Valtionarkisto. Sampo-Tarmon arkisto. Palovakuutukset.

16. LIITTEET

Tiivistelmä palovakuutuksesta.

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/81

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

PETAJÄKOSKEN HARKKOHYTTI

Petäjäkosen harkkohytin perustamiseen myönsi Oulun läänin kuvernööri luvan syyskuussa 1838. Ruukin perustajina olivat kollegiasessori Johan Wichman, pedagogi Adolf Forbus ja postimestari Carl Gosman. Ruukin perustamisen yhtenä syynä oli halu parantaa Kajaanin kihlakunnan syrjäkulmien asukkaiden taloudellista tilaa.

Ympäristöselvitys
28.11.1988
10.10.1988

Harkkohytti valmistui 1840, ilmeisesti vuorikadetti Elias Dahlströmin suunnitelmien mukaan. Rakentajina oli kahdeksan pohjalaista kirvesmiestä Kruunupyystä. Harkkohytistä tuli privilegion vastaisesti kaksipiippuinen syvyydeltään 9½ jalkaa. Syöttöaukon leveys oli 16 tuumaa. Kankirautapajassa oli 21 leiviskän painoinen vasara ja kaksi ahjoa, molemmat liuskekivestä. Petäjäkosen ruukin rakennuksista antaa hyvän kuvan vuonna 1840 laadittu palovakuutus karttoineen:

Noin 30 m pitkän hieman yli neljän metrin levyisen hirsiarkkurakenteisen padon alapuolella oli lähinnä patoa harkkohytti. Kaksipiippuisen harkkouunin piippujen korkeus oli noin 2,8 metriä ja panosaukkojen halkaisija noin 48 cm. Ulkomuuri oli harmaakiveä ja puinen ympärysrakennus punamullattu. Hytin vieressä oleva halkaisijaltaan 5,4 m suuruinen vesiratas käytti kolmea yhteiseen ilmalaatikkoon puhaltavaa paljetta. Palkeiden pituus oli 5,9 m, leveys 1,5 m ja korkeus samoin 1,5 m. Neliömäisen hyttirakennuksen seinän pituus oli 8,3 m ja korkeus 3 m.

Harkkohytin alapuolella olivat lautarakenteinen, 1839 rakennettu kankirautavasaraapaja ja vuotta nuorempi mylly. Molemmat rakennukset olivat punamullattuja. Vasaraapajan pituus oli 17 m, leveys 11 m ja korkeus 10 m. Sen sisällä oli kaksi pääasiassa harmaakivestä tehtyä ahjoa, 170 kh painava kankirautavasara ja neljä paljetta, kukin 3,6 m pitkä ja 1,2 m leveä. Koska jyrkkä rantarinne ruukkirakennusten yläpuolella oli alkanut vyöryä alaspäin, oli rinteeseen jouduttu hirsistä rakentamaan 39 m pitkä ja 1,5 m korkea vallitus. Ylempänä rinteellä oli 33 m pitkä, 11 m leveä ja 10 m korkea hiilihuone, joka oli tehty hirsikehikon varaan pystyasentoon ladotuista halkaistuista puista. Joen vastakkaisilla rannoilla olivat ruukille kuuluvat Konkkarin ja Jokelan tilat monine talousrakennuksineen. Ensimmäinen 1849 rakennettu päärakennus oli samalla ruukinkartano.

Konkkarin

Ruukki käytti etupäässä Rautavedestä, Petäisestä, Laaka- ja Elänteenjärivistä nostettua malmia. Rauta oli laadultaan erinomaista ja Petäjäkosen tuotanto oli harkkohyttiemme suurimpia (1847-59 keskimäärin 398, 1859 580 kippunaa kankirautaa). Vedenpuutteen vuoksi laitos toimi vain kymmenen kuukautta vuodessa. Ruukissa työskenteli sen alkuaikoina kaksi harkonpuhaltajaa, kolme seppää, kaksi hiilirengiä ja kahdeksan malminostajaa. Tuotteet myytiin pääasiassa Kuopion ja Kajaanin talvimarkkinoilla.

Petäjäkoskesta todettiin koko sen toiminta-ajan, että se kuului "niihin harkkohytteihin, joita käytetään mitä suurimmalla huolella ja parhaalla voitolla". Pääomien puute esti kuitenkin tarvittavien laajennus- ja muutostöiden tekemisen (mm. masuunin perustamisen). Ainoa huomattava muutos oli nippuvasaran ja siihen liittyvän ahjon rakentaminen 1840-luvun lopulla. Petäjäkoskella valmistettiin sen jälkeen ainakin rattaan-akseleita, rautakankia, alasimia sekä vanne-, reki- ja kirvesrautaa.

Petäjäkoski joutui 1860 kauppaneuvos Paul Wahlin omistukseen, edellisten omistajien jouduttua taloudellisiin vaikeuksiin. Wahl omisti myös

Läheisen Jyrkän masuunin, jonka apuhytiksi Petäjäkoski nyt tuli. Wahlin aikana (1873) Petäjäkoskelle rakennettiin naulatehdas, jossa oli kaksi vasaraa. Tuotanto kohosi myös, ollen esim. 1863 689 kippunaa. Vuonna 1867 ruukilla työskenteli kaksi harkonpuhaltajaa, kolme seppää, kaksi hiilirengiä, 16 malminnostajaa, 23 hiilenpolttajaa ja viisi apulaista.

Vuonna 1874 Wahl osti myös Salahmin ruukin, jonne rakennettiin uuden-aikainen masuuni. Petäjäkoskea ei enää tarvittu ja 1880 toiminta lopetettiin liian kalliina ja vanhanaikaisena.

Blästerverks och mjölkvarns inrättningar å Koukkari och Jokela skatte hemman i Sotkamo socken af Ulēåborgs län, tillhörige Herr Kapellanen, vice Pastorn Adolf Forbus samt aflidne Landt Räntmästaren, Collegie assessoren J.Ch. Wickmans arfvingar. (Petäjäkoski bruk) 1849.

- No 1 Koukkari Hemman. En trädbyggnad, af nytt furu timmer, uppförd år 1849. En våning, målad med röd slammfärg, bestående af fyra kamrar, ett kök, ett skafferi, ett bonings pörte med bak ugn och en förstugu.
- No 2 Ett stall med såkallad kylkeinen vid sidan, begge uppförde af furu timmer, under ett och samma skurtak.
- No 3 Ett afträdeshus, uppfördt på stolpar med väggar af bräder och sammanbyggd med huset no 2 och 4.
- No 4 Gammalt fähus, af furu timmer.
- No 5 Spillnings huset, under ett och samma tak (no 6,) lada.
- No 7 Ett steger- eller värnhaus (kota). Af furu stock. En spis, med en inmurad 40 kans järngruta.
- No 8 En badstuga, alldeles ny. Under brädtak och rödmålad. Afdelad till badstuga och värnhaus.
- No 9 En byggnad, uppförd innevarande år af furu timmer. Under ett samma näfver och takveds tak, afdelad till fähus och lada, samt spillnings skjul emellan.
- No 10 En stuga.
- No 11 Magasin och bodabyggnad.
- No 12 En smedja, uppförd inne varande år af furu timmer. En eldstad eller såkallad härd af eldfaste sten, med en 2 1/2 alns. läng, 1 1/4 alns bred och i aln hög blås bälg.
- No 13 En riebbyggnad. Uppförd innevarande år.
- No 14 En år 1839 uppförd stångjerns Hammar Byggnad. Af korsvirke utaf svåra bjelkar och väggar af bräder. Med 2 hjulhus (A och B). Hjulhuset A hör till Härdarne samt hjulhuset B till Hammaren. Byggnaden är målad med röd slammfärg, har brädtak och innehåller i längd 28 1/4 alnar, i bredd 18 alnar och i höjd (till takröset) 16 3/4 alnar. Invändigt försedd med afterskrifne inredning.
- 2ne härdar med deras korstenar af grå och eldfast sten
 - 1 stångjerns hammare af 20 lifspunds vikt, med dess ringar, blecket och hylsan af jern
 - 1 hammarställning af svåra bjelkar med dess hjortstockar, ståndare, ståndsålar, stubbträdet, slagträdet, dynorne mm.
 - 4ne blåsbälgor, deraf hvarje bälgs längd är 6 alnar, bredd 2 alnar, höjd 1 3/4 alnar, med dertill hörande 4 vågar och deras hängseljern och trådar samt bälg stålarna, äfvensom 2ne formar af koppar
 - hammarstock med dess lyftarmar af jern. 2ne blåshjulstockar.
- No 15 Blästerhyttan. Uppförd år 1839 af nytt virke. Målad med röd slammfärg utvändigt. Under brädtak. Har en ugn med 2ne pipor och en förmur af gråsten. Huset står på 18 stycken grafva stolpar. Höjd 5 alnar, 1/2 alnar i tjocklek.

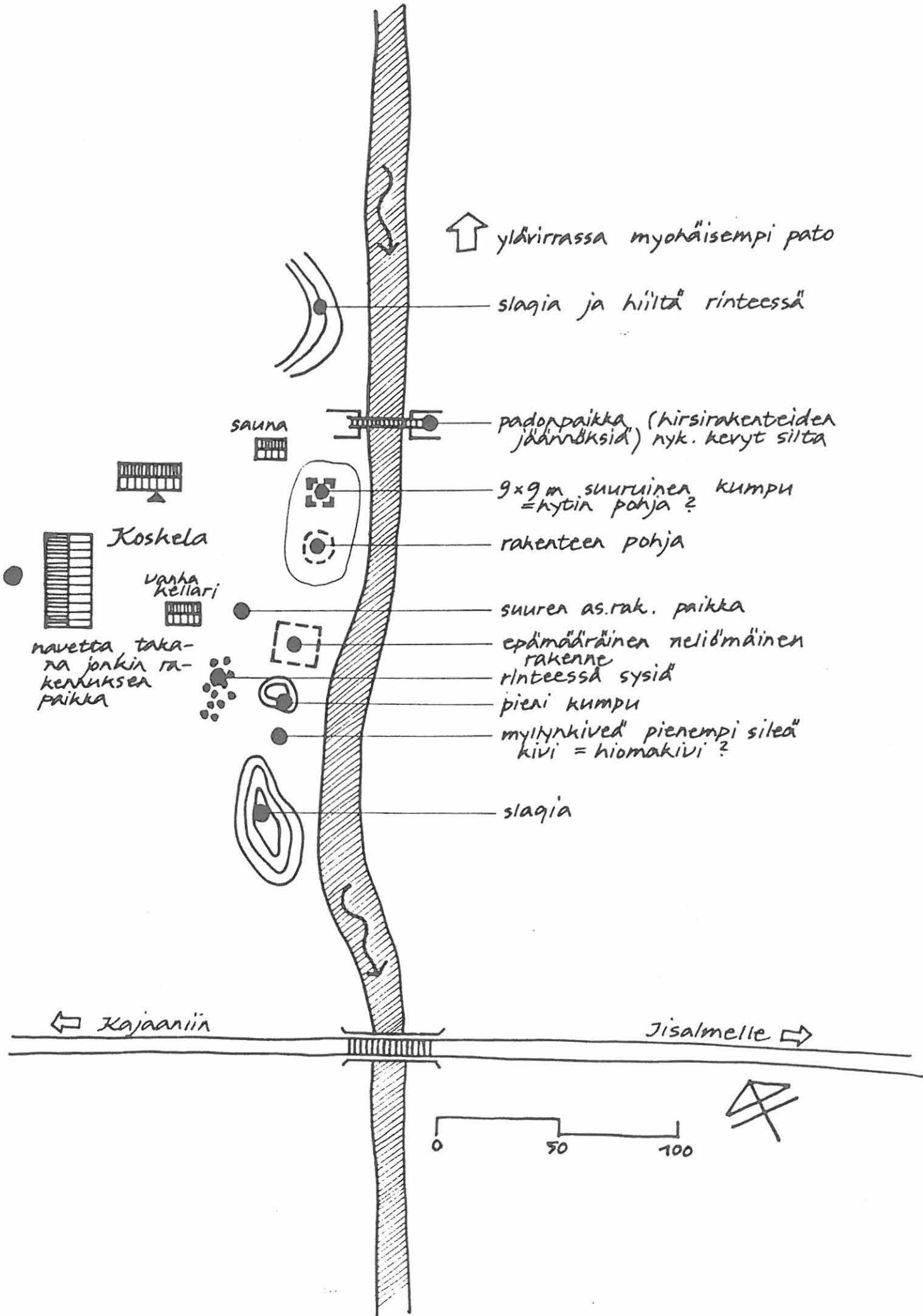
C: Hjulhuset till hyttan, med 1 blåshjul af träd, 9 alnar i diameter.
 D: Takläckning öfver hyttbälgarne, i sammanhang med huset no 15 och litt.C.
 Uppå 5 1/8 alns höga stolpar, med väggar af bräd. Underbrädtak. Med följande
 inredning: En hjulstock, trenne stycken bälgar, förenade med blåsning uti
 en luft låda. Bälgens längd tio alnar, bredd 2 1/2 alnar, höjd 2 1/2 dito.
 Med dertill hörande trenne vågar.

- No 16 Kohlhuset. Uppbyggt till hälften år 1842 och till andra hälften år 1846 på korsvirke utaf svåra bjelkar samt väggar, som äro omålade, af klyfda mindre träd i upprättstående ställning. Husets mellanhöjd 17 alnar, längd 55 alnar, bredd 18 3/4 alnar, under brädtak. En 10 alnar bred bro inom huset.
- No 17 En husbehofs mjölkvarn. Af furustock uppförd år 1840. Icke brädfodrad men målad med röd slammfärg. Höjd 9 alnar, längd 11 alnar, bredd 9 dito. 1 par stenar.
- E Rännan. 77 1/2 alnar lång, 6 1/4 alnar bred, 2 3/4 dito hög, uppförd år 1839 af 3 tums spåntade plankor. Ligger på stenkistor. Rännan har trenne skilda såkallade stämbord, derifrån vattnet ledes inut i vattenhjulhusen så för hyttan som härdarne och hammaren.
- F Dammen. Uppbygd år 1839 af furu stock till femtio alnars längd, 7 alnars bredd och 6 1/4 alnars höjd. Är försedd med 8 stycken stenkistor samt 7 dammluckor uti sina ramar, hvaraf 4, äro förefallande behof af vattnets damning, dertill begagnad och de öfriga trenne dammluckorne för själva rännan. En bro är anlaggd längs efter dammen.
- G Bålverket. Efter det hammar byggnaden jemte blästerhyttan med dertill hörande inrättningar anlades och uppfördes, började den ofvanom belägna höga och branta backen småningom att nedrasa. Därför ett bålverk längs efter backen och förbi alla inrättningar måste upptimras af graf furustock till 2 1/2 alnars höjd och 66 alnars längd.

Jokela Hemman

- No 18 Ett bonings pörte, uppförd 1839 af furu timmer, under näfver och takveds tak. Måladt med röd slammfärg.
- No 19 En äldre mindre byggnad. Hitflyttad år 1843, bestående af 2ne kamrar och mindre förstuga. Längd 10 1/2 alnar, bredd 7 1/2 dito.
- No 20 Ett äldre bonings pörte. Hitflyttadt år 1843, måladt med röd slammfärg, 11 alnar i qwadrat.
- No 21- Ett fähus, båda uppförda år 1846.
22
- No 23 En halm lada. Af furu stock.
- No 24 Ett bonings pörte, uppförd år 1844 af furu timmer. Måladt med röd slammfärg och inredt med ugn och uträknade skorsten.
- No 25 En äldre badstuga.
- No 26 En äldre bod.
- No 27 Ett värnhaus.
- No 28 En äldre bod.

PETÄJÄKOSKI

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomen	3. Alue
2. Kunta	Petäjävesi	Pengerkosken harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Petäjävesi	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Pengerkosken harkkohytti on lähes jäljettömiin hävinnyt ja loputkin jäänteet uhkaavat jäädä huvila-asutuksen alle.

Ruukki on sijainnut Jämsänveteen laskevassa Pengerjoessa, Ruukkimutka-nimisessä paikassa (alunperin Pengerkoski), joen länsirannalla. Koski on nykyisin kivinen ja suhteellisen vähävetinen. Hieman joen ylittävän maantiesillan alapuolella kerrotaan olleen ruukin padon, josta matalan veden aikana näkyy palaneita hirrenpäitä. Patopaikan alapuolella on matala kumpu, joka ehkä on hytinpaikka. Sen vieressä on lähde, jonka seinät on salvottu hirsistä. Paikkakuntalaiset pitävät hirsivuorausta ruukinaikaisena, mitä todistaakin se että hirret ovat hiiltyneet (ruukin palossa 1847?). Lähteen alapuolella on vähän slagia ja pieni tiilikasa.

Ruukinpaikan lähellä kerrotaan olevan myös malmikasan.

Jokea on perattu uittotarkoituksiin. Kosken itärannalla 1940-luvulla kaivettu voimakanava, joka päättyy pieneen voimalaitokseen (nyt kotitarvekäytössä).

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Kosken rannalle äskettäin rakennetut kaksi huvilaa tulevat todennäköisesti hävittämään viimeisetkin jäljet ruukista.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2234 05

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, s. 150

Suur-Jängän historia I (Fovssa 1954)
Suomen Julkisia Sanomia 10/9 1857
Petäjäveden seurakuunta 1728-1928
O.M. JOUTSELA). Jyväskylä 1928.

Tervatehtaan asemapiirros Aava-yhtiön ar-
kistossa

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

PENGERKOSKEN HARKKOHYTTI

Pengerkosken harkkohytin lyhyt historia ja pieni tuotanto tekee sen yhdeksi vähämerkityksellisimmistä ruukkiyrityksistä maassamme.

Syyskuussa 1841 myönsi Vaasan läänin kuvernööri filosofian maisteri Carl Henrik Johnille ja Tornion tullinjohtaja Elis Wallensille luvan perustaa harkkohytti Petäjävedelle Pengerkosken rannalle. John oli kokenut ja edistysellinen vuorimies, joka ollessaan Högforsin ruukin vuokraajana 1830-36 oli rakennuttanut maamme ensimmäisen valssilaitoksen, putlauslaitoksen ja pasutusuunin. Ennen sitä, 1824-29 hän oli toiminut vuorikadettina. Johnin kokeilut epäonnistuivat kuitenkin osittain ja johtivat hänet taloudellisiin vaikeuksiin.

Privilegion mukaan Pengerkoskelle sai rakentaa kaksi 20 leiviskäistä kankirautavasaraa ja kaksi ahjoa. Harkkohytti oli ilmeisesti suunniteltu kaksipiippuiseksi. Vuonna 1845 ruukilla taottiin kuitenkin vain noin 30 kippuntaa kankirautaa (muiden vuosien tuotannosta ei ole tietoja). Ruukin työnjohtajana toimi Stockhausen-niminen ruotsalainen seppä.

Jo vuonna 1847 tulipalo ja tulva hävitti ruukin kokonaan eikä sitä koskaan enää rakennettu uudelleen. Vuonna 1857 nimimerkki K.S.-nd Petäjävedeltä kuitenkin vielä mainosti ruukinpaikkaa Suomen Julkisissa Sanomissa seuraavasti: "Ollisipa täällä toinenki rautaruukinpaikka, jossa jo yli kymmenen vuotta sitten oli oiwa ruukki, mutta sen sepät huolimattomuudessaan polttimat. Sitä wieläkin nimitetään Pengerkosken ruukiksi. Tätä ei ole kukaan uskaltanut rakentaa uudelleen, owat waan sen kirjoja myyneet yksi toisilleen, ja nämä kirjat owat nyt wiimeksi kauppamies P. Smirnowilla Jyväskylässä. Hänellä kuuluu kohtakin olewan oikeus rakentaa uudestaan mainitun ruukin, jonka alueessa taitanee puumetsiä ja malmia löytywän kosolta, eikä tule olemaan kumpikaan ruukista kaukana. Samati ruukki-kaan ei ole kuin 2 wirstan päässä kirkolta ja waltamaantieltä ja sekin wli hyvää ratsutietä ja wesimatkaa rinnatusten".

1800-luvun jälkipuoliskolla, todennäköisesti 1860-luvulla, Pengerkoskelle perustettiin tervatehdas. Tämänkään yrityksen historiasta ei kuitenkaan tullut pitkä.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue
2. Kunta	Perniö	Pohjankylän (Pohjan) ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Pohjankylä	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUKSIEN KUVAUS JA HISTORIA

Pohjan kankivasarapaja on sijainnut Perniönjoen itärannalla nykyisen Pohjankartanon päärakennuksen alapuolella. Ruukinpaikkaa ympäröi kauniisti kumpuileva viljelysmaisema.

Ruukinpaikka on ollut luonnonolosuhteiden puolesta lähes ihanteellinen. Leveähkö Perniönjoki puristautuu ruukinpaikan yläpuolella kahden kallion väliin ja muodostaa pienen putouksen. Kalliot ovat jo lähes sellaisenaan valmis pato, josta vesi on ollut helppo johtaa kankivasarapajaan niiden alapuolella. Kallioiden päällä näkyy lisäksi vähäisiä jäänteitä muuratuista luonnonkiviseinistä, joilla padonkorkeutta on ilmeisesti lisätty.

Aivan padon alapuolella on tasaisen alava alue, jota jyrkät kalliot ympäröivät kahdelta sivulta. Mitään selviä kivirivejä tai rakenteiden jäännöksiä ei ole havaittavissa, sensijaan slagia on jonkin verran. Tämän todennäköisen vasarapajan paikan alapuolella joen rannalla ja myös ylempänä rinteellä on slagia ja sysiä.

Noin puoli kilometriä ruukinpaikalta pohjoiseen on Perniönjoessa toinen ruukinkoskea vuolaampi koski. Paikkaa kutsutaan nykyisissä peruskartoissa Hamarinkoskeksi, mutta mitään ruukkitoimintaan viittaavaa ei sen rannoilla ole. Sensijaan kosken itärannalla ovat vanhan myllyn näyttävät harmaakiviset rauniot ja pieni voimalaitos. Pohjankartanon myllyn ja sahan sanotaan aloittaneen toimintansa vuonna 1745.

Pohjankartanon nykyinen päärakennus on vuodelta 1929 (arkkitehti T.Paatela). Aikaisempi, 1700-luvulta peräisin ollut palanut päärakennus oli nykyisestä noin 100 m etelään. Kartanossa toimii maanviljelyskoulu.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2021 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Huhtin: Berghandteringen

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 6/1982

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

POHJAN RUUKKI (POJO BRUK)

Pohjan kankirautavasarakujan perusti monien muiden Suomen ruukkien tavoin vapaaherra Lorentz Creutz nuorempi. Vuonna 1686 hän oli saanut privilegion kankirautavasaran ja ahjon rakentamiseen Humledaliin (nyk. Mathildedal). Vasarakujaa ei kuitenkaan rakennettu, ja vuonna 1689 Creutz sai luvan siirtää sen privilegion vapaavuosineen Perniön Pohjankartanon maille rakennettavalle uudelle vasarakujalle. Pohjankartano oli keskiaikainen rälssitila, joka Creutz-suvun omistuksessa oli vuodesta 1689 vuoteen 1728.

Vasarakuja valmistui ilmeisesti jo 1689. Vuonna 1694 jo kaksi kertaa palaneen ruukin vapaavuosia pidennettiin ja lupa toisen ahjon perustamiseen myönnettiin. Seuraavana vuonna vuotuiseksi taontaoikeudeksi määrättiin 400 kippunaa. Raaka-aineenaan Pohjan ruukki käytti Teijon masuunissa sulatettua Utön malmia.

Jo 1690-luvun lopulla Creutzin tarkoituksena oli keskittää ruukkitoimintansa Perniössä Teijoon. Vuonna 1697 hän saikin luvan Pohjan kankirautavasaran siirtämiseen Teijoon, mutta siirtoa ei vedenpuutteen vuoksi kuitenkaan toteutettu. 1700-luvun alkuvuosina suunniteltiin myös Pohjan taontaoikeuksien siirtämistä Kirjakkalaan.

Isonvihan seurauksena Leskikreivitär Creutzin omistama vasarakuja oli hävitetty niin, ettei siitä ollut "kiveä kiven päällä". Samoin oli hävitetty ruukin hiilihuone, saha ja pato ränneineen. Kreivitär Creutzin kirjjanpitäjän (Axel Hörmanin) mainitaan vielä suunnitelleen ruukkitoiminnan uudelleen aloittamista Pohjassa mutta hanke ei toteutunut.

Luult
1693

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomen	3. Alue
2. Kunta	Keuruu	Pohjolankosken manufaktuuripaja
4. Kylä/Kaupunginoso	Suolahti	5. Omistaja(t)
		Virtalan tila

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Pohjolankosken pieneksi ja lyhytikäiseksi jäänyt manufaktuuripaja (lupa myös mm. harkkoyhtiä varten) on sijainnut Tarhapään järvestä Keuruselkään laskevan Tarhianjoen Virtalankosken (aikaisemmin Pohjolankoski) länsirannalla. Hieman ruukinpaikan yläpuolella joen ylittää Jukojärvelle johtava paikallistie.

Samalla paikalla oli silta vuonna 1877 kun ruukki perustettiin (nykyinen silta 1960-luvulta). Manufaktuuripaja on sijainnut hieman sillan alapuolella. Siitä on jäljellä kivistä ladotun voimakanavan rauniot, epämääräinen kivijalka ja sen keskellä tiilikumpu (ahjon tai savupiipun raunio?). Kivijalan ympärillä on vähän pajakuonaa, joukossa joitain rautaesineitä.

Noin 150 m sillan yläpuolella on matala, joen vain osittain ylittävä betonipato jonka reunoilla näkyy jälkiä vanhemmasta patolaitteesta. Vuonna 1877 laaditun kartan mukaan suunnilleen tällä paikalla olikin pato, josta johti ränni paikalla olleeseen tullijauhomyllyyn (hävinnyt). Padolta johtaa nyt raunioitunut voimakanava pajapaikalle saakka. Sen varrella, hieman sillan yläpuolella, on myös ollut meijeri ja voimalaitos (vielä 1940-luvulla, kivijalkoja jäljellä).

Ruukin päätilana on ollut Virtalan (ent. Könttärei?) tila. Osa sen vanhasta päärakennuksesta on säilynyt länsirannalla tien pohjoispuolella. Joen itärannalla on vanha Pohjalan päärakennus ja talousrakennuksia (autiona).

Jokea on perattu uittotarkoituksiin.

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei välitöntä uhkaa.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2232 12

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 498.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980.

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Virtalan isäntä

POHJOLANKOSKEN (WIRTALAN) MANUFAKTUURIPAJA

Maaliskuussa 1879 sao maanviljelijä Paul Saxberg privilegion harkko-
hytin, yhden takkirauta-ahjon, kahden manufaktuuriahjon, yhden kanki-
rautavasaran ja kolmen manufaktuurivasaran perustamiseen omistamansa
Könttörin verotilan maalle.

Ruukki rakennettiin kesällä 1880 seinäjokelaisen Herman Björkqvistin
johdolla. Pajassa oli valmistuttuaan vain kaksi nippuvasaraa, joista
toinen painoi 76,5 kg ja toinen 42,5 kg. Puhalluslaite oli puusta,
ahjoja oli neljä. Vasaroita ja puhelluslaitetta käytti kaksi vesi-
ratasta. Pohjolankosken käyttämä kankirauta tuotiin pääasiassa Kos-
kensaaren ruukilta. Vuosina 1880-1885 manufaktuuripajassa valmistet-
tiin keskimäärin vain noin 42 kippuntaa takeita ja nauvoja vuosittain.
Tuotteet myytiin lähes kokonaan lähipitäjiin. Ruukilla työskenteli
sen toiminta-aikana 6-8 miestä. Saman kosken rannalla Saxbergillä
oli myös jauho- ja ryynimyllyt.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Mikkelin	3. Alue
2. Kunta	Pieksämäki	Porsaskosken harkkohoytta
4. Kylä/Kaupunginosa	Neuvola	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Ruukki on sijainnut Pyhäluomasta Pitkäsjärveen laskevassa lyhyessä Porsaskoskessa (alunperin Porraskoski). Kosken putouskorkeus ja vesimäärä on pienehkö. Kosken poikki johtaa kivirakenteinen 3-luokkuinen pato, joka ainakin osittain on ruukinaikainen. Itärannalla on vanha myllynpaikka. Nykyinen, suuri myllyrakennus on rakennettu 1919 ja on edelleen käytössä. Myllyn yhteydessä on pieni saha. Koskessa on vanha uittoränni.

Myllyn ja kosken pääuoman väliin jää pieni saari, jolla kerrotaan olleen teollisuuslaitoksia ja viimeksi vesisahan. Mitään selviä jälkiä rakenteista ei kuitenkaan ole säilynyt. Saareen kaivettu kala-allas on ehkä osaltaan ne hävittänyt.

Kosken länsirannalla on vähäisiä jälkiä tehdasrakennuksista. Nykyisen saunan molemmiin puolin on kivijalanpätkiä ja tien kohdalla erottuu myös vanhaa punatiililattiaa. Saunan eteläpuolella on myös tiilikasa ja sen vieressä rautaromua (ilmeisesti höyrykattilan jäännöksiä). Saunasta länteen tien toisella puolella on vanhoja kuusia kasvava alue, jonka keskellä on vähäisiä kumpuja ja rakenteiden pohjia (valssilaitoksen paikka). Erityisesti kuusikon etelä laidalla on runsaasti slagikasoja. Slagia on jonkin verran myös koskessa ja teillä.

Länsirannalla hieman etäämmällä joesta on myös suuri yksikerroksinen, pohjaltaan L-kirjaimen muotoinen ruukinkartano. Se on Jean Bruunin rakennuttama vuonna 1852 (laajennettu myöhemmin). Rakennuksessa on koristeaiheita erityisesti umpikuistissa ja räystäiden alla.

Muista ruukinaikaisista rakennuksista on säilynyt vain kivijalkoja.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Myllyn perustus vaurioitui keväällä 1980 ja toiminnan jatkuminen on uhattuna.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3214 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

- Laine III, sivu 168.
- P.Lappalainen: Pieksämäen seudun historia I-II. Pieksämäki 1961.
- Solitander, sivu 116.
- Palovaikuttajat 1853, 1869 (VA, Saampo-tarvot)

16. LIITTEET

kuviot ja palovaikuttajista, kartat

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Vihtori Nykänen (Porsasluoto)

PORSASKOSKEN HARKKOHYTTI

Porsaskosken ruukin historiaa leimaa maamme muiden harkkohyttien vaiheiden joukossa poikkeuksellisen suuri yritteliäisyys ja ennakkolulottomuus. Tästä huolimatta ruukin tuotanto pysyi aina suhteellisen pienenä eikä se tuonut omistajilleen taloudellista voittoa.

Harkkohytin Pieksämäen Porsaskosken rannalle perustivat talolliset Henrik ja Gabriel Sikanen. Perustamisprivilegion ruukille myönsi Mikkelin läänin kuvernööri jouluaattona 1838. Todellisuudessa ruukin rakentaminen oli alkanut mahdollisesti jo 1832 ja oli privilegion myöntämisvuonna täydessä toiminnassa. Tämä ehkä selittää perustamisluvan erikoisen päivämäärän. Hyvin pian ruukki ja koski saivat perustajiensa nimen johdannaisena nimen Porsaskoski.

Porsaskosken harkkouuni oli rakennettu kosken keskellä olevalle pienelle saarelle. Pohjaltaan nelikulmaisen uunin sivun pituus oli 4,8 m ja piipun korkeus 2,1 m. Panosaukon halkaisija oli 54 cm. Kosken poikki rakennettu hirsipato oli huono ja vuotava. Joen pohjoisrannalla olevassa vasarapajassa oli 170 kg painava kankirautavasara ja liuska-kivestä tehty ahjo. Etelärannalla oli tamppilaitos ja mylly.

Ruukin käyttämä malmi oli poikkeuksellisen hyvälaatuista ja sitä oli lähijärvisä runsaasti. Ilmeisesti jo tällöin Porsaskosken tärkeimpiä malmijärviä olivat Kyyvesi, Naakkima, Härkäjärvi ja Vehmasjärvi. Yksi malminostaja saattoi päivässä nostaa jopa kahdeksan tynnyriä malmia. Myös sysiä oli runsaasti saatavissa. Hyvän raakamalmin ansiosta myös Porsaskoskella taottu rauta oli epätavallisen hyvälaatuista ja sitkeää. Huonosta padosta johtuen ruukki toimi tavallisesti noin kuusi kuukautta vuodessa, joten vuosituotanto oli vain 50-100 kippuntaa. Rautaa myytiin oman pitäjän lisäksi myös Mikkeliin. Ruukki työllisti 1845 kaksi harkonpuhaltajaa, kaksi seppää, hiilirengin sekä kuusi malminostajaa ja hiilenpolttajaa.

Porsaskosken edelleenkehittämiseen tarvittavien pääomien puutteessa Sikaset myivät ruukin 1850 (haminalaisen Bruunin suuren kauppahuoneen yhdelle osakkaalle, kauppaneuvos Jean Bruunille. Bruunit omistivat monia muitakin teollisia yrityksiä, mm. Sippolan Saveron lasitehtaan). Porsaskosken ruukki rakennettiin kokonaan uudelleen 1851. Harkkouuni muutettiin kaksipiippuiseksi ja vanhat suippopalkeet korvattiin turbiinin käyttämällä rautaisella puhalluskoneella. Samoin laitettiin uusi pato, vasarapaja, ruukinkartano ja saha. Toisen kerran Porsaskoskea uusittiin ja laajennettiin suuressa mittakaavassa 1858-9. Syyskuussa 1858 ruukki oli saanut privilegion naula-ainesraudan valmistamiseen tarvittavan valssilaitoksen ja naulanleikkuukoneeseen, seuraavana vuonna myös konepajaan, valimoon ja venytysvasaraan. Laitteista valmistui 1860-luvun alkuun mennessä ainakin valssilaitos, jossa oli kaksi paria suurempia ja kolme paria pienempiä valssituoleja, joita käytti 40 hv höyrykone. Samoin ruukkiin kuului kolme hitsausuunia, höyryvasara, kolme naulavasaraa, 12 naulanleikkuukonetta, konepaja ja valimo.

Ruukin seuraavan omistajan mukaan "laitoksen alkuperäisenä tarkoituksena oli ollut valssata levyä ja leikata nauloja, mutta mitään levyvalsseja ei ollut, ei liioin näytä ajatellun mistä otettaisiin aineet levyä varten. Insinöörit muuttivat laitosta alituisen, Pietarista tuotettiin takorautaromua, joka keitettiin kokoon hitsausuuneissa, aiheuttaen suuren häviön. Pitkän aikaa koetettiin harkkoja valssata vain hitsaamalla, mutta tuloksena oli hyvin haurasta ja kelvotonta rautaa. Kun sitten oli työskennelty neljä vuotta, oli laitoksen käyttötappio

noin 200 000 mk ja itse laitos oli maksanut 400 000 mk. Tämä historiikki ei ole vähemmän surullinen kuin se tosiasia, että minun oli pakko luovuttaa höyry- ja valssilaitoksen koneet saamatta edes romuraudan hintaa".

Porsaskosken tuotanto pysyikin kalliista laitteista huolimatta pienehkönä. Käytettäessä raaka-aineena yksinomaan järvimalmia valmistui ruukilla 1856-59 vuosittain keskimäärin 271 kippuntaa kankirautaa. Saimaan kanavan valmistumisen jälkeen voitiin Porsaskosken raaka-aineeksi kuljettaa Joroisten Tahkorannan lastauspaikan kautta myös Venäjältä hankittua romurautaa. Höyryvasaran ja valssilaitoksen valmistuttua pystyikin ruukki 1860 tuottamaan peräti 2053 kippuntaa kankirautaa. Jo seuraavana vuonna tuotanto kuitenkin putosi alle puoleen tästä määrästä ja 1863 se oli enää vain 324 kippuntaa. Porsaskoski tarjosi 1863 työtä peräti 68 työntekijälle (valssi- ja höyryvasaralaitoksessa 34, harkkohytissä neljä, hienotaepajassa kuusi, puusepänverstaassa neljä, sysienpoltossa ja malminnostossa 15 sekä puiden kuivaamisessa viisi).

Kauppaneuvos Jean Bruun teki sukulaistensa mukana vararikon 1864. Porsaskosken toiminnassa tämä ei kuitenkaan aiheuttanut pitkää keskeytystä, sillä ruukista oli ehditty muodostaa osakeyhtiö. Pakkokuutokauppa oli uudenkin yhtiön edessä 1868, ja Porsaskosken osti sen monivuotinen isännöitsijä Christian Husgafvel. Hän oli pakotettu heti purkamaan epäonnistuneiksi osoittautuneet hitsausuunit, naulakoneet ja valssilaitoksen.

Palovakuutukset Porsaskosken ruukista vuosilta 1853 ja 1869 karttoineen antavat hyvän kuvan Porsaskoskesta 1860-luvun lopulla. Pato oli 54 m pitkä ja alaosaltaan harmaakiveä, yläosaltaan hirttä. Kosken länsirannalla läninnä patoa oli lautarakenteinen vasarapaja (19 m pitkä, 13 m leveä ja 8 m korkea). Pajassa oli kankirautavasara, tiilinen ahjo ja siihen liittyvä lämminilmauuni sekä kaksisyylinterinen kaksivaikutteinen puhalluskone turbiineineen. Vuoteen 1869 mennessä vasarapajaa oli laajennettu (pituus nyt 24 m ja leveys 26 m) ja sen laitteistoa uusittu. Siinä oli entisten laitteiden lisäksi naula- ja nippuvasarat sekä kaksi ahjoa, tosin jo rappeutuneina. Pajassa oli myös ollut pienehkö höyrykone ja höyryvasara, mutta ne oli myyty pois. Kankirautavasarapajan vieressä ollut suurehko valssilaitos- ja valimorakennus putlausuuneineen (?), höyrykoneineen ja kaksine höyrypannuineen oli jo 1869 käyttökelvoton ja pahoin rappeutunut. Vasarapajan alapuolella oli 1851 tulenkestävästä tiilestä tehty kaksipiippuinen harkkouuni. Se oli 3,3 m korkea ja pohjaltaan neliömäinen (sivun pituus 2,4 m). Uunin pesät olivat takkirautaa. Harkkouunia ympäröi lähes kuutiomainen (11 m pitkä, 10 m leveä ja 11 m korkea) lautainen hyttirakennus. Uunin päällä olevalle kranssille johti 9 m pitkä ajosilta. Harkkohytin alapuolella oli kotitarvepaja.

Joen keskellä olevalla pienellä saarella oli 1851 rakennettu kolmikerkoinen lautarakenteinen kaksiraaminen saha. Kosken itärannalla oli 1853 rakennettu kahden kiviparin hirsimylly. Teollisuusrakennusten lisäksi Porsaskoskella oli runsaasti asuin- ja talousrakennuksia. Ruukinkartano (1852) sekä suurin osa talous- ja varastorakennuksista oli kosken länsirannalla, työväenasunnnot ja hiilihuoneet etupäässä itärannalla.

Kun vuorimestari Solitander 1881 kävi Porsaskoskella, oli ruukin valssilaitoksesta jäljellä enää savupiippu ja raunioita. Muuten hän piti Porsaskoskea hyvinhoidettuna, joskin pienenä ruukkina. Vanhat saksalaisahjot oli 1871 korvattu suljetuilla lancashiretyyppiä muistuttavilla ahjoilla. Sulainahjon vieressä oli vesirattaan käyttämä sulainvasara. Harkkouuni oli nyt Husgafvelin mm. ranskalaisten esikuvien mukaan kehittämää liikkuvapesäistä tyyppiä ja rakennettu 1874-76. Nelikulmainen uuni oli noin

5,2 m korkea. Piippua kannatti neljä rautapilaria ja pesä liikkui neljän pyörän varassa. Hormeja oli myös neljä. Ulkopuolelta uuni oli tiilipintainen. Ruukin puhalluskone oli pieni kaksisylinterinen kaksitoiminen Fiskarsin ruukin valmistama laite, jota vesiturbiini käytti. Kosken vastakkaisella rannalla oli manufaktuuripaja, jossa oli yksi nippu- ja naulavasara sekä yhteensä kuusi ahjoa. Samalla rannalla olivat myös pienehkö mylly ja saha.

Porsaskosken sulattama malmi nostettiin 1881 pääasiassa 14 järvestä, joista tärkeimmät olivat Kyyvesi, Naakkima, Wirmasjärvi, Härkäjärvi ja Wehmais. Liikkuvapesäisen harkkouunin ansiosta ruukin raudantuotanto kaksinkertaistui. Kun ennen harkon poistaminen uunista oli kestänyt lähes kolme tuntia, se voitiin nyt tehdä viidessä minuutissa. Hiilenkulutus väheni näin neljäsosaan aikaisemmasta. Kankirautaa valmistettiin porsaskoskella 1869-83 vuosittain keskimäärin 362 kippunutta ja manufaktuuritakeita samaan aikaan 89 kippunutta. Rauta myytiin edelleen etupäässä lähipitäjiin ja Mikkeeliin. Työntekijöitä ruukilla oli 12-16 ja koko ruukkiyhteisön suuruus oli hieman yli 100 henkeä.

Taloudellisuudestaan huolimatta Husgafvelin patentoima uusi harkkouunityyppi (Porsaskosken lisäksi samantyyppiset liikkuvapesäiset uunit rakennettiin myös Pankakosken, Värtsilän, Inhan ja Kimingin ruukeille) ei ollut täysin onnistunut. Siitä saatava harkkorauta oli laadultaan epätasaista ja muistutti huonoimmillaan järvimalmitakkirautaa. Niinpä Porsaskosken rauta ei kyennytäkään kilpailemaan valssi- ja putlausraudan kanssa.

Husgafvel uskoi kuitenkin uunityyppiinsä, ja kun ruukki 1881 paloi, rakennutti hän entisen tilalle uuden, lähes kaksi kertaa aikaisempaa tilavamman harkkouunin. Raudan laatu ei uudesta uunista huolimatta mainittavasti parantunut, ja osittain siitä johtuen Husgafvel teki 1883 vararikon. Porsaskosken ostivat heinäkuussa 1884 pieksämäkeläinen kunnallismies Abel Höijer, maakauppias Abel Hyvärinen ja vuori-insinööri Axel Berner. Uudet omistajat eivät kuitenkaan onnistuneet saamaan raudantuotantoa uudelleen käyntiin, ja ruukkitoiminta Porsaskoskella pysähtyi lopullisesti 1885.

Tiivistelmä palovakuutuksesta.
Allmänna Brandstods-Bolaget i Finland (Valtionarkisto).

Beskrifning öfver Porsaskoski Jernbruks i Pieksämäki Socken nu varande Insättningar och åbyggnader. Tillhörigt herr Grosshandlaren J. Bruun. 1853. (1869. Ågaren af bruket Christian Husgafvel.)

Byggnaderne, hvilkas läge bilagde planteckning närmare utvisar, äro följande:

N:o 1

Ett trädhush, af furu timmer uppfördt 1852. En våning, bestående af sju rum (förstuga, en sal, fyra kamrar och ett kök) med tillsammans 5 kakelugnar, en köksspis med hälla och bakugn. Husets medelhöjd 12 alnar, längd 30 alnar, bredd 15 alnar. Med dubbelt tak af bräder.

(1869: repareradt under sistlidne sommar och med en täckt uppgångstrappa tillbyggd.)

N:o 2

En dubbel magazinsbyggnad. Af furu timmer uppfördt 1851. 15 alnar i kvadrat och 14 alnar hög. Under dubbelt tak af 1 1/2 tums bräder.

N:o 3

En dubbel Bodbyggnad. Af timmer uppfördt 1852. 10 alnar i kvadrat och 9 alnar hög. Under dubbelt tak af bräder.

N:o 4

En källar byggnad, uppförd 1852.

N:o 5

En lider byggnad på korsvirke fordradt med bräder. 24 alnar lång, 14 1/2 alnar bred.

N:o 6

Ett boningshus af äldre furu timmer. Uppförd 1852. 24 alnar långt, 13 alnar bredt, 9 alnar högt. Under dubbelt tak af bräder. Indelt till bagarstuga, 3 kamrar och förstuga.

(1869: Har sedan sista värderingen blifvit tillbyggd åt tvenne sifor. En förstuga, gående genom hela bredden af byggnaden, afskiljer den äldre från sednast tillbyggda delen.)

N:o 7

En byggnad af bräder på korsvirke af 11 tums bjelkar uppförd 1851 för stångjerns hammaren 32 alnar lång, 22 1/2 alnar bred och 14 alnar hög. På sten grund samt i sammanhang med ett hjulhus af stock under dubbelt tak af 1 tums bräder.

Hammarverket bestående af:

- Wattenhjulstocken af fyra storvirks träd, jernbandad, löpande på sten i jernlådor samt gjuten luft arm.
- Wattenhjul af plankor.
- Ståndare.
- Hammare med hylts och skaft.
- Städkubb med städshål och städ, allt af tackjern.
- Bädd under städkubben och nålarne af timmer.
- Stångjerns bräden på sten grund af tegel på bord af tackjern med värm ugn af eldfast tegel och jern hållar försedd med ankarjern. Pipan 14 alnar hög och 3 3/4 alnar i qvadrat, med dubbel mur och rörgångar.
- Ledningsrör i från blåsmaschin till stångjerns härden, af bräder.
- Blåsmaschin består af turbin med konisk utväxling och tackjerns lager bockar med metall lager.
- 2ne dubbelt verkade jern cylindrar på gjutna bockar.
- Wattenrännan, 42 alnar lång.

härden

(1869: Byggnad för stångjernshammaren har blifvit utvidgad och innehåller numera i längd 41 alnar och 43 alnar i bredd. Inredningen består af: hammarverket med vattenhjulstock och vattenhjul, ståndare och hammare med hylts och skaft samt städkubb och skål jemte stöd och bädd. Dessa inrättningar har under sistlidne sommar delvis förbättrats. Stångjernshärden har ombyggts och förändrats till varmlästerhård. Blåsmaschinen med jern cylindrar och ledningsrör till härden och harkhyttor. En turbin som drifver blåsmaschinen.)

N:o 8

En byggnad för Harkhyttan med 2ne pipor, uppförd 1851. Korsvirke af bjelkar med brädfodring. 18 alnar lång, 17 1/2 alnar bred, 18 alnar hög, under bräddtak.

2ne harkugnar af eldfast tegel och lera med tackjerns hållar och ankarjerns förbindning. 5 1/2 alnar höga och 4 alnar i kvadrat. Golvvet till hyttkranen af plankor. Uppkörsbron till hyttkranen af plankor, 15 alnar lång.

N:o 9

En byggnad för klensmedja. Uppförd 1851 på korsvirke af bräder. 12 1/2 alnar i kvadrat och 10 alnar hög. Med en pust och essja.

N:o 10

En byggnad för kol. Korsvirke af bräder, uppförd 1853. 45 alnar lång, 20 1/2 alnar bred, 15 alnar hög, under bräddtak.

(1869: numera undanskaffadt.)

N:o 11

Ett trädhus af tre våningar, uppfördt 1850 på en klippa i strömfallet. Korsvirke af 12 tums bjelkar, fordraft med bräder. 30 alnar långt, 18 1/2 alnar bredt, 21 alnar högt under dubbelt tak af bräder, i sammanhang hvarmed ett hjulhus är anbragt. Wattenhjul 14 fot i diameder och 4 alnar bredt. 2ne ramar med lyft armar, jemte 10 sågblad i hvardera ramen.

(1869: En cirkel såg har tillkommit sedan sista försäkringen.)

N:o 12

En mjölkvarn byggnad af furu timmer. 2ne våningar under dubbelt tak af brädet. 15 alnar i kvadrat, 15 alnar högt. Uppförd 1853. 2ne par stenar.

N:o 13

Dammbyggnaden gemensam för ofvan upptagne inrättningar. 90 alnar lång, 7 alnar bred, 4 1/2 alnar hög. Uppförd 1851 på fundament af gråsten med stocktimra på underlagde bjelkar, beklädd med plankor på öfvra sidan samt å nedra och inre sidan med bräder. 13 st. dammluckor.

N:o 14

En brobyggnad af plankor på stolpar och korsvirke. 126 alnar lång, 9 alnar bred. För transporten af plankor och brädet till lastage platsen.

N:o 15

En boningshus af träd. 43 alnar lång, 16 1/2 alnar bred, 13 alnar hög. Uppfördt 1851. En våning ut af furu timmer på stenpelare och afdelad med plankor till 8 rum med kakelugnar af tegel. 2ne förstugor med 8 kontor i hvardera förstugan. 2ne uppfångar till wind, hvilken är afdelad jemvät till 8 kontor.

N:o 16

En trädbyggnad af dels äldre och dels nytt furu timmer, uppförd 1851. 24 alnar lång, 10 alnar bred. Indelad i bagarstuga och badstuga med ugnar af gråsten, samt förstuga af bräder emellan sagda stugor.

(1869: Den del derat, som innehållit badstuga är numera bortskaffadt och den förra bagarstugan förändrad till badstuga.)

(1869: För öfrigt anmärkes, att å bruket sedan sista försäkningen tillkommit särskilda bonings och uthus samt en större byggnad (Lit.D) innehållande valsverk och gjuteri med puddlingsugnar samt en större ångmaschin med två pannor. Huset är dock alldeles förfallet och obrukbart. Äfvensom att i huset n:o 7 tillkommit två hårdar för spiksmide jemte en spik- och en knipphammare, allt förfallet och i obrukbart skick. I nämnde hus har dessutom funnits en mindre ångmaschin och en ånghammare, hvilka dock numera bligvit derifrån afförde och bortflyttade.)

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni

OAJASAN

2. Kunta

KORTESJÄRVI

3. Alue

(HAAGAN)
RANTALAN HARUOHYTTI

4. Kylä/Kaupunginosa

5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

KUNTA

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-
historiallinen 11. Historiallinen 12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

K. R. S.

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

14. VALOKUVAT

14. VALOKUVAT

14. VALOKUVAT

14. VALOKUVAT

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

16. LIITTEET

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

RANTALAN (HAGAN, RANDALAN) HARKKOHYTTI

Ensimmäinen harkkoyhtiö Kortesjärvelle Rantalán kylán maalle rakennettiin vuonna 1825. Hyttin perustivat ilmeisesti talonpojat ja se oli rakenteeltaan vaatimaton. Lappajärven nimismies kertoo 1835, että edellisinä vuosina ruukki oli laitteiden kehnoon vuoksi saanut valmistetuksi vain noin 25 kippuntau rautaa. Raaka-aineena käytettiin Palojá Purmojärvien järvimalmia ja Purmojärven kylán Kontiáisen ja Skáttersin talojen mailta nostettua suomalmia.

Todennäköisesti 1830-luvun lopulla tai 1840-luvun alussa Rantalán harkkoyhtiön sai omistukseensa kauppias Gustaf Adolf Lindqvist Uudestakaarleppestä (vrt. Saaninkoski, Korkeakoski). Kuten muutkin Lindqvistin ruukkiyhtiykset, myös Rantalán harkkoyhtiö pysyi vaatimattomana eikä merkittäviä uudistuksia tehty. Jo 1850-luvun alussa ruukki oli ollut monta vuotta käyttämättömänä ja täydellisesti rappiolla. Lindqvist oli 1848 rakennuttanut lähelle ruukkiá myös tumpupaperitehtaan. Privilegion tämä vaatimaton tehdas oli saanut 1846. Myös Hagan paperiruukki lopetti toimintansa jo 1859. Vain mylly ja saha jatkoivat teollista perinnettä kosken rannalla. Ruukin vanha päärakennus kerrotaan siirretyn Kauhavan Ylikylán työväenasunnoksi.

RANTALAN (HAGAN) HARKKOHYTTI

Vaasan lääni
Kortesjärvi

Rantalan pieni ja lyhytikäinen harkkoyhtiö on sijainnut Kortesjärvellä Purmonjoen yläjuoksulla. Jäljet teollisesta toiminnasta kahden peräkkäisen kosken rannalla ovat nyt lähes kokonaan hävinneet. Paikan teollisuushistoria on kuitenkin yllättävänkin monipuolinen ja mielenkiintoinen.

Ensimmäinen harkkoyhtiö Rantalan kylän mailla joen rannalla mainitaan 1825, ja oli ilmeisesti paikkakunnan talonpoikien rakentama. Vaatimattomassa hytissä valmistettiin 1830-luvun alkuvuosina vain noin 25 kippunaa rautaa vuodessa.

Joskus 1830-luvulla, kenties 1834 jolloin ruukki mainitaan rakennetun kokonaan uudelleen, Rantalan sai omistukseensa Uudessakaarlepyyssä asunut kauppias Gustaf Adolf Lindqvist (1792-1858). Lindqvistillä oli myös pari muuta pientä ja "amatöörimäisesti" hoidettua ruukkiyritystä, Saaninkosken ja Korkeakosken harkkoyhtiöt. Myös Sodön saaren malmiesiintymän louhimista Sottungassa Lindqvist aloitteli.

Rantalan harkkoyhtiön toiminta pysyi myös uudistusten jälkeen vähäisenä. Raaka-aineena käytettiin Palo- ja Purmojärvien järvimalmia ja Kontiaisen kylän Kontiaisen ja Kottarin talojen niityiltä nostettua suomalmia.

Kauppias G.A. Lindqvist perusti Hagaan, runsaat puoli kilometria alavirtaan rautaruukista, myös lumppaperiruukin. Privilegion tämä maamme silloin pohjoisin mutta tuotannoltaan vähäinen ja lyhytikäinen paperitehdas sai 1846. Toiminta alkoi 1848 ja päättyi ilmeisesti jo 1856 tai 1859. Vain muutaman hengen työllistynyt, vesileimaa "HAGA" käyttänyt paperiruukki valmisti mm kirjoituspapereita ja pahvia. Paperin laatu oli huono, johtuen tehtaan vanhanaikaisuudesta.

Vuonna 1855 G.A. Lindqvist oli myynyt Rantalan hytin, Hagan paperitehtaan ja koskien rannalla olevat kaksi myllyä Lappajärven rovasti Jacob Fellmanille (1795-1875). Tiedemiehenäkin tunnettu rovasti oli myös yritteliäs teollisuusmies, joka omisti mm Nybyn lasitehtaan ja useita talonpoikaisia harkkoyhtiöitä. Sen ohella Jacob Fellman louhi ja poltti kalkkia Vimpelissä, minkä vuoksi hänellä oli lempinimi "Kalkki-Jaakko".

Ruukkitoiminnan jatkumisesta Rantalassa Jacob Fellmanin aikana ei kuitenkaan ole mainintoja; jo 1850-luvun alussa hytin sanotaan olleen monta vuotta käyttämättömänä ja rappiolla.

Vuonna 1862 rovasti Fellmanin pojat Carl Jacob ja Abraham August olivat saaneet privilegion kaakeli-, fajanssi- ja saviruukkitehtaan perustamiseen Rantalaan. Paikkakuntalaisten kertoman mukaan ruukinpaikan pohjoispuolella olevalta pellolla löytyy yhä ruukunsirpaleita, joten tehdas lienee ainakin lyhyen ajan ollut toiminnassa. Pisimpään joen vesivoimaa hyödynsi mylly ja saha.

Rantalan ruukinpaikka tänään.

Juuri mitään jälkiä raudanvalmistuksesta ja lumppaperitehtaasta ei Rantalan ruukinpaikalta ole löydettävissä. Jopa slaginäytteen löytäminen oli vaikeaa. Jokea on ilmeisesti useaan otteeseen perattu (viimeksi 1950-luvulla), ja ruoppausjäte on osittain kasattu raunioiden päälle. Erityisesti paperitehtaan paikalla koko jokiuoma on muuttanut paikkaa. Vielä 1980-luvun alussa harkkoyhtiön kivijalkaa kosken pohjoisrannalla oli

näkyvissä, mutta nyt raunio ja kuonakasa ovat paittyneet läheisen uuden asuinrakennuksen pengerryksen rantanurmikon alle. Ruukin padon paikka on yhä havaittavissa koskessa nykyisen sillan alapuolella.

Kolme leimaamatonta harkkoa on nostettu muistomeriksi ruukinpaikan lähelle. Ruukinkartanon paikan vieressä kasvavaa kookasta puuta kutsutaan "ruukinmänyksi". Ruukinkartanosta kerrotaan, että se on siirretty Kauhavan Ylikylään työväentaloksi. Kivijalkoja on myös pellon laidassa ruukinpaikan itäpuolella.

Paperitehtaan paikalla ei ole löydettävissä jälkiä rakennuksista. Paperiruukkien kookkaiden hiomakivien kerrotaan jääneen ruoppausjätteiden alle. Rautaruukin ja paperitehtaan paikan välillä joen rannalla on vesimylly. Sen yhteydessä ollut saha ja voimalaitos on purettu.

Karttaselitys:

1. Rautaruukin kivijalka ja pengerryksiä, ympärillä kuonaa (1982). Jäänyt nyt rantatäyton alle.
2. Padon paikka.
3. Kolme harkkoa muistomerkkinä.
4. "Ruukinmänty", vieressä ruukinkartanon paikka.
5. Maatäyttöjä.
6. Uusia asuinrakennuksia.
7. Vesimylly ("Pruukinmylly").
8. Alueella kivijalkoja
9. Pellolla savipajan (pajojen?) paikkoja
10. Paperitehtaan paikalle noin 800 metriä.
11. Asuinrakennus (noin 1900).

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Hämeen	3. Alue
2. Kunta	Loppi	Rautakosken ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Rautakoski	5. Omistaja(t)
		Kymi Oy (?)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Rautakosken harkkohytti ja vasarapaja sijaitsivat alunperin Keritystä Paneliaan virtaavan joen varrella, Myllylammen alapuolella olevassa Rautakoskessa.

Näyttävin jäännös ruukista on paksu, noin 3 m korkea säännöllisistä lohkokivistä ladottu pato. Siinä on erotettavissa aukot kahta voimakanaavaa varten. Padon yli on johtanut tie.

Rautakoski on nykyisellään jokseenkin vähäpätöinen puro. Harkkohytit sekä kanki- ja naulavasarat ovat sijainneet kosken itärannalla, alavassa maastossa aivan padon alapuolella. Kosken rannalla on jälkiä kivipengerryksestä. Lähinnä patoa joen rannalla on harmaakivijalusta, jolla 4 tukevaa rautalenkkiä neliössä noin 1,2 m välein toisistaan sekä muutamia rautatappeja. Lähellä jalustaa sen alapuolella on noin 4 x 4 m suuruinen 1,5 m korkea kivi-tiilikasa (ahjon tai harkkohytin raunio). Sen lähellä on runsaasti slagia. "Hytinpaikan" ja nykyisen sillan välisessä maastossa on rakennusjätettä (tiiltä, sysiä, kuonaa, lahoavia hirsiiä jne). Kosken länsirannalla on hyvin vähän kuonaa ja joitain epäselviä rakennusten pohjia.

1870-luvulla Rautakosken ruukille rakennettiin uusi naulapaja. Se sijaitsi saman joen varrella Myllylammen yläpuolella, noin 2 km vanhasta ruukinpaikasta. Tällä paikalla oli jo aikaisemmin ollut ruukille kuuluva öljynpuristamo. Ylämyllyksi kutsutussa koskessa on nyt, sen itärannalla, noin 8 x 8 m kokoisen harmaakivirakennuksen raunio (seinien korkeus on 2,5 m). Raunioiden keskellä on myllynkivi (rakennus on kuitenkin saattanut liittyä myös öljynpuristamoon). Joen länsirannalla entisen padon alapuolella on pengerretty tasanne, jolla on 8 rautalenkkiä. Alempana on jonkin verran slagia ja sysiä sekä suurehkon rakennuksen kivijalka. Pato on osittain tuhoutunut ja jäänyt siltapenkereen alle. Jokea on perattu uittoa varten.

Ylämyllyn ruukinpaikan vieressä on hirsinen taitekattoinen Eerolan talo todennäköisesti rakennettu 1800-luvun lopulla. Se lienee ollut ruukkiin liittynyt asuintalo.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei Kanta-Hämeen seutukaavainventoinnissa.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2042 03, 2042 02

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, sivu 507
Vuorenrinne: Lopen historia I (1976)
P.Mäensyrjä: Rautakosken ruukista (Lopen
lehti 6.9.1961)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

RAUTAKOSKEN RUUKKI

Joulukuussa 1850 sai Salon säteriratsutilan omistaja Adolf Fredrik Sohlman Hämeen läänin kuvernööriltä privilegion kahden harkkouunin, 170 kiloa painavan kankirautavasaran ja kahden ahjon perustamiseen Lopen Rautakosken rannalle. Rautakosken ruukista tuli eteläisin järvimalmia sulattanut harkkohytti Suomessa.

Jo tammikuussa 1851 ruukki oli toiminnassa. Rakennustöitä johti etevä ruotsalaissyntyinen mekaanikko Johan Eric Ahlström, joka Suomessa hoiti vuorimekaanikon virkaa vuodesta 1843 kuolemaansa saakka 1851. Uuden ruukin 45 m pitkä pato oli hirsiarkkurakenteinen ja täytetty kivillä sekä soralla. Aivan lähellä patoa alavalla vetisellä maalla oli suuri, hatara lautainen hyttirakennus. Sen sisällä, väliseinän toisistaan erottamana, olivat sekä harkkouuni että kankirautavasara ahjoineen. Vaikka hyttirakennus oli huono, olivat sekä harkkouuni että vasara huolellisesti suunniteltuja ja rakennettuja. Kankirautavasaran teline oli valmistettu Högforsin ruukilla. Molemmat saksalaisahjot olivat kokonaan tiilestä ja ankkuriraudoin vahvistetut. Vuonna 1851 ruukilla oli valmiina myös kaksi asuinrakennusta työntekijöille, hiilihuone ja varastoja.

Rautakosken harkkouuni oli rakennettu samanlaiseksi kuin Kimingin ruukin 1846 valmistunut harkkouuni. Rakenteeltaan nämä harkkouunit poikkesivat tavallisista siten, että niissä voitiin rautatangoin ja pellein sulkea piippu pesän yläpuolelta kun harkko oli valmis. Näin voitiin sulatusta jatkaa keskeytyksettä ja samalla säästyti huomattavasti malmia ja hiiltä. Hyvästä periaatteestaan huolimatta tällainen harkkouuni oli hankala käyttää eikä se yleistynyt. Rautakosken harkkouunin piippu oli ilmeisesti Kimingin tavoin sulkemisen helpottamiseksi poikkileikkaukseltaan neliömäinen. Piipun korkeus oli yli 3,4 m, joten se oli rakentamisaikanaan korkein maamme harkkouuneista. Uunin ulkomuuri oli tiilestä ja vahvistettu ankkuriraudoin. Piippu oli tulenkestävistä tiilistä ja pesä takkiraudasta. Puhallusta varten oli aluksi ns. keskipakoispuhallin, jonka Ahlström yhdessä mekaanikko C.G. Hultin kanssa oli patentoinut 1847. Vesirattaan asemasta puhalluslaitetta käytti Fiskarsin valmistama turbiini.

Jo lokakuussa 1851 Sohlman sai luvan muuttaa ruukin kankirautavasaran 340 kg painoiseksi. Lisäksi hänelle myönnettiin oikeus ostaa vuosittain 50 kippuntaa takkirautaa sekoitusraudaksi. Ruukin käyttämä järvimalmi nostettiin pääasiallisesti Kerityn-, Punelian-, Sakaran- ja Kaartjärvestä Lopella, Tammelan Liesjärvestä sekä monista soista, erikoisesti Lyötysuosta. Malmi oli köyhää ja Rautakosken rautaa vaivasi kylmänhauraus. Takkiraudan ohella sekoitusraudana käytettiin romurautaa.

Toinen, ulkomuuriltaan harmaakivinen harkkouuni oli toiminnassa Rautakoskella 1853. Sen korkeus oli sama kuin vanhemmankin uunin. Epäonnistunut ja heikkotehoinen keskipakoispuhalluskone oli jo tällöin jouduttu korvaamaan tavallisemmalla kaksitoimisella rautaisella sylinteripuhalluskoneella. Jo vuonna 1852 ruukille oli rakennettu nippu- ja naulavasarat sekä kaksi ahjoa. Virallisen luvan ne saivat vasta 1859. Ahjoista toista käytettiin hienotakeiden valmistamiseen. Samoihin aikoihin rakennettiin myös vesirattaan pyörittävä alasintahko.

Kesällä 1855 harkkohytti paloi. Se rakennettiin heti uudelleen entisenkaltaiseksi, mutta ylimääräiset kustannukset pakottivat osaltaan Sohlmanin luopumaan laajennussuunnitelmistaan (mm. apuhytti Vanajan Syrjänkylään, neljä hiiliuunia ym.). Osittain tähän vaikutti myös Rautakosken harkkoraudan huono laatu ja kalleus. Malmi maksoi Rautakoskella lähes

kolme kertaa enemmän kuin Itä-Suomessa ja myös hiilet olivat kalliimpia. Vuonna 1860 Sohlman luopuikin ruukistaan ja myi sen vävyllensä Johan August Lindbergille. Rautakosken ruukkiyhdykskunnan suuruus oli myyntivuonna 73 henkeä, näistä ruukkityöläisiä hieman yli 20 henkeä.

Takki- ja romurauta tulivat jo 1860-luvun alussa ruukin pääraaka-aineeksi, vaikka harkkouunit jatkoivat sulatustaan vielä vuoteen 1865. Kankirautaa Rautakosken ruukilla valmistettiin 1852-66 vuosittain keskimäärin 326 kippunutta, mutta 1867 enää vain 135 kippunutta. Seuraavat neljä vuotta ruukki seisoj ja odotti parempia aikoja raudankysynnässä.

Rautakosken vanhat saksalaisahjot korvattiin francecomtéahjoilla 1872 ja samana vuonna ruukki aloitti uudelleen toimintansa. Kaksi vuotta myöhemmin ruukin osti "Rautakoski Aktie Bolag"-niminen yhtiö, osakkaina kauppiaat J.G.Grönfors ja G.O. Sumelius sekä ruukinisännöitsijä Lars Gustaf Schultz. Vanhat harkkouunit hävitettiin 1875 ja samoihin aikoihin rakennettiin uusi naulavasarakaja ns. Ylämyllylle noin kaksi kilometriä ylemmäksi saman joen varrelle. Ylämyllyllä oli jo vuodesta 1851 alkaen toiminut Sohlmanin perustama 1848 toimintaprivilegion saanut Hämeenlinnasta siirretty pellavaöljytehdas. Rautakosken ruukin laitteiston muodosti siis 1870-luvun puolivälin jälkeen francecomtéahjo, kankivasara, nippuvasara ja kaksi naulavasaraa. Ruukki paloi jälleen 1884, mutta rakennettiin välittömästi uudelleen.

Uuden yhtiön hoidossa ruukin hankiraudantuotanto kohosi huomattavasti (1873-84 keskimäärin 532 kippunutta vuodessa). Nippu- ja naulavasarakajan tuotanto oli suurimmillaan 1876-79 (vuosittain keskimäärin 153 kippunutta), mutta jo 1880-luvun alussa halpojen konenaulojen markkinoilletulo laski naulapajan kilpailumahdollisuuksia. Naulojen ohella Rautakoskella valmistettiin 1870-luvulla ainakin kirveitä, lapiota, talikoita, kuokkia, vasaroita, haravia ja hevosenkenkiä. Tuotteet markkinoitiin etupäässä Hämeenlinnaan ja Tampereelle. Raaka-aineena käytettiin edelleen romun lisäksi sekä Högforsin että ruotsalaisten ruukkien takkirautaa.

Ruukin uusi isännöitsijä Gustaf Wiktor Schultz oli 1890-lukuun mennessä saanut ruukin osakekannan yksin haltuunsa ja yhtiö purettiin 1894. Samoihin aikoihin ruukin kannattavuus ja samalla tuotantoluvut laskivat jyrkästi. Kaikesta huolimatta taonta Rautakoskella jatkui aina vuoteen 1905. Vielä 1895 oli ruukin kankirautapaja rakennettu uudelleen. Vuonna 1909 osti Mustion ruukinpatruuna kamariherra Hjalmar Linder Rautakosken lähinnä ruukille kuuluneen metsän vuoksi.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomen	3. Alue
2. Kunta	Pihtipudas	Saaninkosken harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Saaninkylä	5. Omistaja(t)
		Paula Tollonen

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Saaninkosken ruukki on sijainnut Saanijärvestä Kolimaan laskevan Saaninjoen Saaninkoskessa. Kosken putous on pieni ja vesimäärä vähäinen.

Kaikki raudanvalmistukseen liittyvät rakenteet ja muistitieto ovat lähes kokonaan hävinneet. Ruukkiin kuulunut kookas tullijauhomylly 1800-luvun puolivälistä on kuitenkin edelleen kosken etelärannalla. Kaksikerroksinen hirsirakennus on ulkoapäin vuorattu päreillä. Koristeelliset ikkunat kerrotaan tuodun Viitasaaren kirkosta. Koneisto on poistettu. Myllyn länsipuolella ovat vanhat myllynkivet.

Hieman myllyn yläpuolella joen etelärannalla ja keskellä jokea saarella on vähäisiä jäännöksiä padosta. Myllyn eteläpuolella pellossa on sysiä ja hieman lännempänä matala kivikumpu, jossa on mm. tiiliä. Myllyn ja padon yläpuolella on joen rannalla jonkin verran slagia. Vähän slagia on myös joen pohjoisrannalla. Teollisuusrakennuksia on todennäköisesti ollut myös saarella keskellä jokea.

Joessa on myös ollut uittolaitteita.

Pihtiputaan museolla on Saaninkosken valmistama harkko.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Myllyn peruskivet ovat pettämässä.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2334 12 + 3312 03

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 147
J.T.Lappalainen: Pihtiputaan kirja. Pieksämäki 1964.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Jorma Luomala (p. 61274), Paula Tollonen

SAANINKOSKEN (SAANIN) HARKKOHYTTI

la. ruukin...
k. f.

Saaninkosken harkkohytin perusti Pihtiputaan kappalaisen virkatalolta vuokratulle maalle Kalajoelle johtavan maantien varteen uusikaarlepyyläinen kauppias Gustaf Adolf Lindqvist. Saaninkosken lisäksi hän hankki myöhemmin omistukseensa myös Korkeakosken ja Rantalan harkkohytit sekä v. 1842 valtausoikeuden Södön kaivokseen Ahvenanmaalla. Lindqvistin sanottiin olevan tunnettu siitä, että hän aloittaa joukon erilaisia yrityksiä, jotka osaksi ovat kokonaan epäonnistuneet, osaksi jääneet loppuunsaorittamatta.

100

Vaasan läänin kuvernööri myönsi privilegion Saaninkosken harkkohyttille, kankivasaralle ja ahjolle maaliskuussa 1845. Ruukki oli ilmeisesti rakennettu jo 1841-42, mutta tulos oli huono. Vuonna 1847 sanoo vuorimekaniikko Ahlström ruukin kaksipiippuisesta harkkouunista, että se oli "mitä kurjimmin rakennettu". Hytin rinta oli niin ahdas, että harkot vain vaikein saatiin ulos. Hytti oli harmaakivestä, noin 2,4 m korkeat piiput olivat liuskakivestä. Harkkouunin yläpuolella oli tavallinen päällisrakennus. Harkkouunilla ja ahjolla oli kummallakin oma puhalluslaitteensa. Myös ruukin pato oli keho ja se saatiin pitämään vain olkitäyttein. Harkkohytin ja vasarapajan lisäksi ruukkiin kuului asuinrakennus, iso kahden kiviparin tullijauhomylly ja kotitarvesaha.

Saaninkosken ruukin käyttämä järvimalmi nostettiin lähinnä Saanijärvestä, Elämäjärvestä ja Alvajärvestä. Ruukin valmistama rauta oli laadultaan erittäin hyvää mutta tuotanto pysyi vähäisenä. Syynä oli osittain vesivoiman ja sysien niukkuus, mutta varmasti myös ruukin kehoitukset ja pääoman vähyys. Vuonna 1849 Saaninkoskella valmistettiin 50 kippunutta kankirautaa mutta monina edeltävinä vuosina se oli ollut kokonaan seisoksissa.

Lokakuussa 1849 Lindqvist myi Saaninkosken raatimies Josef Collanderille. Seuraavien kuuden vuoden ajan ruukki vaihtoi usein omistajaa, uudistuksia ei tehty ja tuotanto pysyi hyvin vähäisenä. Lyhyt kukoistuskausi ruukin historiassa alkoi kun Vierun ja Arrakosken ruukkien johtaja Lars Gustaf Schultz v. 1855 osti Saaninkosken. Ruukin harkkohytin ja pato rakennettiin heti uudelleen ja muitakin korjauksia tehtiin. Saaninkoskesta tuli nyt Vierun ruukin apuhytin. Sen valmistama rauta kuljetettiin Vierulle osittain kankirautana (1857-63 keskimäärin 169 kippunutta vuosittain), osittain suoraan harkkoina.

1860-luvun alkuvuosina Saaninkoski tuli kuitenkin tarpeettomaksi Vierulle ja vuonna 1863 ruukki myytiin kellomestari J.F. Dahlströmille. Kaksi vuotta myöhemmin Saaninkoski paloi mutta rakennettiin heti uudelleen. Vuonna 1866 Dahlström myi ruukkinsa, ja seuraavina vuosina se jälleen vaihtoi usein omistajaa. Sulatustoiminta oli käytännöllisesti katsoen pysähdyksissä. Vuonna 1870 hytti oli ilmeisesti viimeisen kerran toiminnassa ja vuonna 1873 se purettiin. Entisessä kankivasarapajassa toimi vielä joitain vuosikymmeniä tamppilaitos ja pärehöylä.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Oulun	3. Alue
2. Kunta	Kuhmo	Saarikosken harkkohohtti
4. Kylä/Kaupunginosa	Saarikoski	5. Omistaja(t)
		Kajaani Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIENTEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Harkkohohtin ja kankirautapajan mielenkiintoiset rauniot ovat Lentu-asta Ontojärveen virtaavan Pajakkajoen Saarikoskessa. Koski on kaksihaarainen ja sen keskelle jää kapea saari. Pohjoista uomaa on ilmeisesti vuosisadan vaihteen tienoilla perattu veneliikennettä ja uittoa varten. Pohjoisranta on koko kosken mitalta näyttävästi kivetty. Saaren itäpäässä on ilmeisesti vanhempi, hirsiarkuista ja kivistä tehty virranjohdin.

Ruukin rauniot sijaitsevat vähävetisemmän etelähaaran etelärannalla. Saaren ja rannan välillä on hyvin säilynyt jääne leveästä padosta ja kahdesta voimakasava-aukosta. Padon runkona ovat olleet kaksinkertaiset salvotut hirsiarkut, jotka ovat olleet lohkokivillä täytetyt. Padon alapuolella on noin 21 m pitkä ja 11 m leveä kivijalka, jonka rannan puoleinen seinä on osin louhittu kallioon (kankirautapajan raunio?). Kivijalan ja joen välissä on jäännös noin 1,5 m leveästä hirsiarkkujen varaan tehdystä kivipengerryksestä (voimakasavan pohja?). Jokseenkin kivijalan rannanpuoleisen seinän keskivaiheilla sekä myös pengerryksessä on noin 1-2 m levyinen aukko, jonka ympärillä on hyvin rautapitoista kuonaa. Aukon lähellä on myös laakerikivi (vesirattaa paikka?). Pengerryksellä kivijalan länsipään kohdalla on vanha vesivasara. Vasaran hyvin karkeatekoinen valurautainen nostopyörä (kuva) lojuu kivijalan sisäpuolella. Sen vieressä on myös epämääräinen suuri pyöreähkö rautamöhkäle (ahjonpohja?). Kivijalan keskivaiheilla on noin 2 m korkea epämääräinen kumpu (ahjo?). Kivijalan länsipäästä oli kaatuneen puun alta paljastunut vanha lattiarakennetta. Sen muodosti ainakin kolme ristikkäin ladottua hirsikertaa.

Noin metrin päässä edelläkuvatusta kivijalasta sen länsipäässä on erillinen noin 11x11 m kokoinen rakenteen pohja. Sen keskellä kohoaa 2,5-3 m korkuinen kumpu (harkkohohtin raunio?). Joen rannalla rakennusten alapuolella on runsaasti puoliksi palaneita hirrenkappaleita, hiiltä ja slagia. Slagia on jonkin verran myös padon kupeessa ja saaren länsipäässä.

Padon pohjoispäässä on myllynkiven puolikas. Saarella onkin ilmeisesti joskus ollut mylly. Saarella on myös kahden rakennuksen pohjat. Toinen, noin 4,5x4,5 m suuruinen hirsirakennus on vasta äskettäin hävinnyt. Ruukinpaikan eteläpuolella metsässä on vanha tienpohja ja noin 13x9 m suuruisen (asuin)rakennuksen pohja. Sen keskellä kasvavista puista päätellen se on purettu ainakin 50 v sitten.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELITYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ruukinpaikalle johtaa parkkipaikalta pitkospuupolku. Vasaranosien säilyvyys lienee uhattu. Kuhmon kotiseutumuseossa säilytetään toista ruukinvasaraa ja joitain asiapapereita. Kajaani Oy:n varastoissa säilytetään Saarikoskelta tuotua vesiratasta (myllystä?).

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, s. 145

Kotiseutu 1938, sivu 78

Kuhmon kotiseutumuseossa säilytetään toista ruukinvasaraa ja joitain asiapapereita. Kajaani Oy:n varastoissa on Saarikoskelta tuotu vesipyörä.

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

SAARIKOSKEN HARKKOHYTTI

Oulujärven ympäristöön syntyneistä harkkokohteista Saarikoski oli nuorin ja lyhytikäisin. Petäjäkosken harkkokohtin kirjanpitäjä, värmlantilaisesta seppäsuvusta polveutuva Felix Emil Bergström sai kesäkuussa 1874 privilegion harkkokohtin, masuunin, kahden kankirautavasaran ja kolmen ahjon, venytys- ja kahden naulavasaran ahjoineen sekä puhalluskoneen laittamiseen Kuhmoniemen Saarikosken rannalle. Saarikosken edullisuus ruukinpaikkana oli kuitenkin huomattu jo aikaisemmin, sillä 1852 oli tehtaankasööri A.F. Sundgren tehnyt privilegioanomuksen mm. masuunin, valimon ja putlauslaitoksen perustamiseksi kosken rannalle. Jostain syystä Sundgren kuitenkin joutui luopumaan yrityksestään.

Myöskään Bergströmin ruukkiyrityksestä ei koskaan tullut, lähinnä pääomien puutteessa, sellaista suuryritystä kuin privilegio olisi sallinut. Kun ruukki noin 1874 valmistui, siihen kuului pieni yksiraaminen saha, kankirautavasaraapaja, harkkokohtin, puhallushuone, hiilihuone, paja, asuinrakennus jne. Saarikosken harkkouuni oli kaksipiippuinen ja sen ympärillä oli korkea kaksikerroksinen hyttirakennus. Uunien piippujen panosaukot olivat noin metrin toisen kerroksen lattian yläpuolella. Piiput olivat tulenkestävästä vuolukivestä, uunien ulkomuuri oli muurattu harmaakivestä. Kun toinen piipuista oli toiminnassa, toinen oli tavallisesti jäähtymässä. Puhalluskoneen asemasta ruukilla oli kahdet palkeet.

^{Saari}
Petäjäkosken kankirauta ehti saada ruukin lyhyenä toiminta-aikana hyvän maineen. Kankiraudan lisäksi taottiin jonkin verran ainakin kirveitä ja auroja. Kuljetusmatka hankaloitti tuotteiden markkinointia. Kesällä rauta voitiin kuljettaa terveveneillä Ouluun, mutta talviaikaan ei ollut maantieyhteyttä. Saarikoskella valmistettiin 1875-77 vuosittain keskimäärin noin 129 kippunaa kankirautaa.

Harkkokohtin melko lupaavissa merkeissä alkanut toiminta loppui tulipaloon keväällä 1878. Samaan aikaan ruukki ilmeisesti vaihtoi omistajaa. Kuitenkin kirjassa "stämpelbok för Finlands smält- samt jern- och stålmanufakturverk" (1883) Saarikoskella mainitaan olleen 1879 harkkokohtin ja kankirautavasara, omistajanaan P.J. Kainulainen & Co. Onkin mahdollista, että ruukki jatkoi tulipalon jälkeen toimintaansa pienessä mittakaavassa lyhyen ajan. Vielä tämän vuosisadan alussa kerrotaan Saarikoskea suunnitellun ruukinpaikaksi.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue
2. Kunta	Vieremä	Saarikosken harkkohytty (SAARISUOSKI)
4. Kylä/Kaupunginosa	Salahmi	5. Omistaja(t)
		Metsolan tila (?)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Salahmin ruukkiin kuuluneesta Saarikosken apuhytistä ei ole käytännöllisesti katsoen mitään jäljellä. Hytti on sijainnut Salahminjärvestä alkavan Murennusjoen alussa, Saarikosken tilan kohdalla. Myös Salahmin pääruukki sijaitsee Murennusjoen varrella, noin 3 km Saarikoskesta. Ruukkien välillä näytti olevan jälkiä vanhasta käytöstä jääneestä tiestä, jonka varrella kasvoi lehtikuusia.

Murennusjoen ylittää hieman hytinpaikan yläpuolelta tonttitie mm. Saarikosken talolle. Puusilta on luhistumistilassa. Hieman sillan alapuolella on joen molemmin puolin matalia kumpuja, joiden voi epäillä olevan padonjäänteitä. Padonjäänteiden alapuolella itärannalla on kivikasa (jäännö hytistä ?) ja sen alapuolella suurehko noin metrin korkuinen slagikasa. Joen länsirannalla padon alapuolella on jyrkähkössä jokirinteessä runsaasti sysiä. Jokea on perattu uittotarkoituksiin.

Länsirannalla olevan Saarikosken tilan päärakennus on suhteellisen hyvin säilyttänyt viime vuosisadan puolivälin (?) asunsa.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3324 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 112

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

SAARIKOSKEN (SAARISKOSKEN) HARKKOHYTTI

Saarikosken harkkohytti on mittasuhteiltaan ehkä vähäisin ruukiksi nimitettävä laitos Suomen rautateollisuuden historiassa. Sen rakennutti Salahmin ruukin apuhytiksi vain muutaman kilometrin eräisyydelle pääruukista kauppaneuvos Zachris Franzén. Saarikosken ja muiden samoihin aikoihin perustettujen apuruukkien (Nissilä, Kauppilanjoki) tehtävänä oli korvata Salahmin toimintansa lopettava harkkohytti ja valmistaa pääruukin vasarapajojen käyttämä harkkorauta.

Saarikosken hytti rakennettiin ilmeisesti ilman virallista privilegiota ja se oli toiminnassa ainakin jo 1841. Hyvin vähän tiedetään ruukin toiminnasta ja rakennuksista. Vuonna 1844 yksipiippuisessa harkkouunissa saatiin valmistetuksi 65 kippunaa harkkoja. Koko työn ruukilla oli tällöin tehnyt yksi ainoa harkonpuhaltaja. Ainakin vielä 1859 harkkohytti oli täydessä käynnissä mutta vuonna 1873 se oli jo osittain hajoitettu.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Oulun	3. Alue
2. Kunta	Vuolijoki	Saaresjoen harkkoHytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Saaresmäki	5. Omistaja(t)
		Yhteismaalla (ympärillä Kymi Oy)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Saaresjoen harkkohytin jäännökset ovat Saaresjärvestä alkavan Saaresjoen ensimmäisessä koskessa "Hytti" -nimisessä paikassa. Jokea on joskus perattu ja se on nykyisellään vain vähäpätöinen puro. Ruukinpaikka on soiden keskellä (lähinnä ruukkia "Hyttineva"), tiettömässä ja poluttomassa maastossa.

Kosken alussa joen molemmin puolin on pieniä jäännöksiä padosta. Sekä padossa että sen ympäristössä on vähän slagia. Padon alapuolella joen pohjoisrannalla on noin 2,5 m korkea, 7x7 m suuruinen kumpu, jossa on mm. toiselta sivultaan palaneita liuskekiven kapaleita (hytin raunio?). Kummun alaosassa erottuu epämääräisesti neliön muotoon salvottu hirsikerta. Kummun ympärillä on puolikaarenmuotoinen korkea slagikasa. Slagia on myös alempana joen varrella ja sen keskellä.

Kalle Karjalaisen kertoman mukaan joen pohjoisrannalla oli vielä vuosisadan alkupuolella niitty ja asunnonpohja. Jonkin verran alempana joen varrella on myös hyvin vanha myllypaikka.

Kalle Karjalainen kertoi ~~myös~~ metsien halki ^{myös} Salahmiin johtavasta "ruukkitiestä", jonka jälkiä on vielä joillain paikoin havaittavissa.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3413 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Laine III, sivu 142

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Kalle Karjalainen (s.1913)
Ollila, 88260 Saaresmäki

SAARESJOEN (SÄÄRASMÄEN) HARKKOHYTTI

Saaresjoen harkkoyhtiö oli toinen Oulun läänin lääninkamreerin, asesori Carl Gustaf Bergbomin perustamista Myllyrannan ruukin apuhyteistä (vrt. Kives). Virallista lupaa harkkoyhtiön perustamiseen ei liene koskaan myönnetty, mutta ruukki oli toiminnassa jo 1844.

Saaresjoen kokonaan kivistä rakennettu harkkouuni oli kaksipiippuinen ja siihen kuuluivat hirsiset ympäröys- ja päällysrakennukset. Lisäksi ruukiin kuului hirsinen pato, asuinrakennus ja hiilihuone. Puhalluksesta huolehtivat kahdet palkeet. Malmia nostettiin etupäässä Saaresjärvestä mutta sitä kuljetettiin myös Oulujärveltä. Hiiltä oli helposti saatavilla, mikä olikin ollut hytinperustamisen pääsyy. Sensijaan valmiiden harkkojen kuljetus Saaresjoelta Myllyrantaan oli erittäin hankalaa. Ruukilla työskenteli tavallisesti vain kaksi harkonpuhaltajaa ja yksi apulainen.

Erikoinen piirre Saaresjoen harkkouunin toiminnassa oli yritys järjestää masuunityyppinen yhtäjaksoinen sulatus. Tämä tapahtui siten, että kun harkko otettiin ulos, piippu suljettiin 74 cm pitkällä, 59 cm leveällä ja 6 cm paksulla, ruuveilla ja rautakammella varustetulla pellillä. Yritys kuitenkin epäonnistui.

Jo 1840-luvun loppuvuosina Saaresjoen ruukki oli rappioutilassa ja siellä valmistettua rautaa haittasi kylmäauraus. Harkkoyhtiön toiminta loppui käytännössä jo 1850-luvun alussa mutta vielä 1859 harkkoyhtiö Saaresjoella mainitaan.